

Wiadomości ogólne¹

Walory turystyczne i krajoznawcze województwa rzeszowskiego

O atrakcyjności ziemi rzeszowskiej, jej popularności i znaczeniu w ruchu turystycznym decydują elementy geograficzno–przyrodnicze, historyczne, gospodarcze i kulturalne.

Teren województwa rzeszowskiego posiada doskonale warunki do uprawiania różnych form turystyki — pieszej górskiej i nizinnej, motorowej, wodnej i narciarskiej oraz wypoczynku i leczenia uzdrowiskowego.

Krajobraz Rzeszowszczyzny kształtują trzy regiony geograficzne — równiny Kotliny Sandomierskiej, wzniesienia Pogórza Karpackiego i Góry Beskidów. Każdy z tych regionów posiada swoje cechy i walory.

Region Kotliny Sandomierskiej pokrywają resztki lasów prastarej Puszczy Sandomierskiej — niegdyś pełnej zwierza — dziś regionu rozwijających się miast i osiedli — głównie dużych ośrodków przemysłowych. Bogactwem tego regionu jest siarka.

Pogórze, w części południowej popularnie zwane Podkarpaciem, ma wiele swoistego uroku w krajobrazie łagodnych pokrytych lasami wzgórz, krętych wstęgach rzek Wisłoki, Wisłoka i Sanu, z którym nieodłącznie zrosły się szyby pól naftowych.

Niewątpliwie najpiękniejsze są góry Beskidu Niskiego i Bieszczadów. Szczególnie odkryte dla turystyki kilkanaście lat temu Bieszczady przyciągają nie spotykanym gdzie indziej krajobrazem rozległych połonin i lasów — krajobrazem dzikiej i bujnej przyrody. Pasma górskie tego regionu o niezwykle urozmaiconej formie i rzeźbie, pokrywają stare przeważnie bukowe lasy. Uroku tym górom dodają malownicze i kręte doliny licznych rzek i potoków — Sanu, Solinki, Wetlinki, Osławy, Wołosatego i innych.

Przed kilkunastu laty w dziką przyrodę Bieszczadów i Beskidu Niskiego wkroczył człowiek. Opustoszałe do niedawna tereny zostały znacznie zagospodarowane, powstały od nowa całe osiedla, wybudowano wiele kilometrów dróg, w tym również piękną tzw. obwodnicę opasującą Bieszczady. Na największej rzece — Sanie powstały dwa duże zbiorniki wodne w Solinie i Myczkowcach.

Bogata i zarazem tragiczna jest historia tej ziemi. W latach ostatniej wojny toczyły się tu zacięte walki z hitlerowskim najeźdźcą, potem miały miejsce krwawe zmagania z niszczycielsko działalnością band UPA. O wydarzeniach tych przypominają nam dziś liczne mogiły i cmentarze wojenne, upamiętnione miejsca walk i martyrologii oraz nazwy, jak np. słynna „Dolina Śmierci” koło Dukli — miejsce wielkiej bitwy o Przełęcz Dukielską.

Ziemia rzeszowska bogata jest także w liczne zabytki. Ogółem znajduje się tu ponad 2000 zabytków architektury, w tym trzy obiekty najwyższej klasy zerowej (zamki w Baranowie, Krasiczynie i Łańcucie), a blisko 100 obiektów grupy I.

W przewodniku oznaczono trzema gwiazdkami zabytki grupy zerowej, dwoma gwiazdkami zabytki grupy pierwszej, jedną gwiazdką zabytki na skalę regionu.

Architekturę gotycka, reprezentują m. in. kościoły w Bieczu i Krośnie, mury obronne w Bieczu, malowniczo położone ruiny zamków Kamieniec, Goleśz i Sobień. Z czasów nowożytnych zachowały się renesansowe i barokowe rezydencje magnackie — zamki w Baranowie, Krasiczynie i Łańcucie.

Z zabytkowych miast na szczególną uwagę zasługuje gotycki Biecz i renesansowy Jarosław. Cenną grupę zabytków stanowią obronne renesansowe i barokowe zespoły klasztorne. Do najcenniejszych

¹ Fragment przewodnika Stanisława Kłosa, Województwo rzeszowskie, wydane w Warszawie w 1973 r. Z tego też względu należy wziąć poprawkę na aktualność przedstawionych tu danych, oraz na obowiązujące w PRL „zadęcie” ideologiczne, które szczególnie widać przy opisywaniu historii najnowszej oraz osiągnięć PRL.

należą — późnorenesansowe opactwo benedyktynek w Jarosławiu i barokowy klasztor bernardyńców w Leżajsku ze wspianymi organami (równie oliwskim).

Charakterystyczną grupę zabytków na Rzeszowszczyźnie stanowi budownictwo drewniane. Drewniane budownictwo sakralne wysokiej klasy reprezentują kościoły w Haczowie, Sękowej i Bliznem oraz nie spotykane na innych terenach kraju drewniane cerkwie m. in. w Poździaczu, Ropkach i Uluczu. Liczne są także obiekty ludowego budownictwa świeckiego, z których wiele zgromadzono w parku etnograficznym w Sanoku.

W muzeach województwa rzeszowskiego zgromadzono wiele wartościowych przedmiotów sztuki, etnografii, techniki dawnej i współczesnej oraz pamiątek historycznych. Warte zwiedzenia są: muzeum siarki w Baranowie, muzeum wewnątrz w Łańcucie, park etnograficzny i muzeum w Sanoku, kopalnia–muzeum przemysłu naftowego w Bóbrce oraz muzea w Rzeszowie, Przemyśle, Jarosławiu, Bieczu i Krośnie.

Rzeszowszczyzna to nie tylko piękny krajobraz i zabytki, to także współczesność — technika, przemysł, nowe budownictwo mieszkaniowe i socjalne, które zmieniło oblicze miast i wsi tego niegdyś zaniedbanego zakątka kraju. Przykładowo można tu wymienić rozwój Rzeszowa, Stalowej Woli, Jasła, zakłady przemysłowe — zakłady gumowe w Dębicy, huty szkła w Krośnie, hutę w Stalowej Woli, fabrykę sprzętu wiertniczego w Gorlicach, zakłady dziewiarskie w Jarosławiu, rozwinięte kopalnictwo siarki, gazu ziemnego i ropy naftowej.

Stare i nowe Rzeszowszczyzny zaprasza turystów na wędrówki i wypoczynek.

Położenie, granice, podział administracyjny

Województwo rzeszowskie powstało po odzyskaniu niepodległości w 1944 r. Powołanie nowej jednostki administracyjnej nastąpiło 18 sierpnia 1944 r. na pierwszym posiedzeniu Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie. Pod względem formalnym istnienie nowego województwa zostało potwierdzone dekretem Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej z dnia 7 lipca 1945 r.

Zostało ono utworzone z 13 powiatów zachodnich dawnego województwa lwowskiego i 4 powiatów wschodnich województwa krakowskiego. W 1951 r. obszar województwa powiększono o powiat Ustrzyki Dolne przyłączony do Polski w ramach regulacji granic ze Związkiem Radzieckim.

Tereny, z których utworzono woj. rzeszowskie należały przed wojną do tzw. Polski „B” — dawnej Galicji, stanowiącej od czasów rozbiorów ubogi i najbardziej zacofany gospodarczo i kulturalnie region kraju.

Woj. rzeszowskie położone jest w południowo–wschodnim krańcu Polski. Południową jego granicę stanowi granica państwowa z CSRS, wschodnią z ZSRR. Od zachodu graniczy z woj. krakowskim, od północnego zachodu z woj. kieleckim i od północy z woj. lubelskim.

Woj. rzeszowskie położone jest między 49° a 50° 48' szerokości geograficznej północnej i 20° 53' a 23° 33' długości geograficznej wschodniej.

Obszar województwa o powierzchni 18 637 km² zamieszkuje 1757 tys. mieszkańców. Średnia gęstość zaludnienia wynosi 94 osoby na 1 km² (dane z 1970 r.).

Pod względem administracyjnym obszar województwa składa się z 24 powiatów (w tym 4 powiatów miejskich) — Brzozów, Dębica, Gorlice, Jasło, Jarosław, Kolbuszowa, Krosno, pow. bieszczadzki z siedzibą w Lesku, Leżajsk, Lubaczów, Łańcut, Mielec, Nisko, Przemyśl, miasto Przemyśl, Ropczyce, Rzeszów, miasto Rzeszów, miasto Sanok, miasto Stalowa Wola, Strzyżów i Tarnobrzeg.

Województwo w 1972 r. posiadało 43 miasta, 3 osiedla, 380 gromad i około 1530 wiosek.

Środowisko geograficzne

Ukształtowanie powierzchni i budowa geologiczna

Województwo leży na obszarze trzech oddzielnych krain fizjograficznych różniących się znacznie budową i krajobrazem. Część północną zajmuje rozległa równina Kotliny Sandomierskiej, część środkową — wzniesienia Pogórza Karpackiego, część południową — góry Beskidów podzielone na

Beskid Niski i Bieszczady. Najbardziej wysunięty na północny wschód skrawek Rzeszowszczyzny położony jest w obrębie Roztocza.

Kotlina Sandomierska zajmuje rozległy obszar równin w widłach Wisły i Sanu. Północną granicę Kotliny stanowi Wyżyna Małopolska, południową. Pogórze Karpackie, wschodnia Roztocze. W obrębie Rzeszowszczyzny region Kotliny Sandomierskiej zajmuje całą północną część województwa, ponad 1/3 jego obszaru.

Kotlina Sandomierska jest wielkim zapadliskiem tektonicznym. Tzw. Zapadlisko Podkarpackie powstało w wyniku ruchów górotwórczych w Karpatach w okresie trzeciorzędu (przed ok. 1–60 mln lat). Krajobraz tego regionu został jednak wykształcony głównie w okresie czwartorzędu (ok. 1 mln lat temu) pod wpływem działania potężnego lodowca, który wędrując od północy wdarł się głęboko w doliny przedgórze Karpat.

Ostateczne ukształtowanie powierzchni tego regionu nastąpiło w wyniku działania rzek, które po ustąpieniu lodowca naniósł tu masy mułu i piasków, wysychania polodowcowych jezior oraz działania temperatur i wiatrów.

Krajobraz i ukształtowanie powierzchni Kotliny są dosyć zróżnicowane. Wysokości npm wahają się w granicach od 143 do 266 m.

Część północną zajmują płaskie piaszczyste lub podmokłe równiny, pozostałość istniejących tu niegdyś rozległych bagien i błot. Doliny rzeczne pokryte są połaciami podmokłych łąk, pełne mokradeł i starorzeczy. Na wyższych tarasach i wyżynach zalegają lotne piaski i wydmy. Na płaskowyżach występują skupiska piaszczystych wzniesień, jak np. Królewska Góra (266 m) i Góry Cygańskie (229 m) koło Głogowa, Biesiadne Góry (222 m) koło Mielca, Jelenie Góry (261 m) koło Sokołowa, Dziadowe Góry (198 m) koło Bojanowa i inne. W zagłębieniach można czasami spotkać niewielkie oczka polodowcowych jezior (np. okolice Grodziska i Sadykierza) lub pozostałe po nich torfowiska.

W rejonie Kotliny Sandomierskiej wyróżniamy kilka mniejszych krain geograficznych.

Północny kraniec Kotliny w widłach Wisły i Sanu zajmuje szeroka i prawie płaska Równina Tarnobrzeska zwana też Równiną Nadwiślańską. Znaczną część regionu zajmują szerokie płaskie doliny rzek Sanu, Wisłoki, Łęgu, Trześniówki i szeregu mniejszych dopływów Wisły, pełne starorzeczy, mokradeł i podmokłych łąk.

Wśród płaskiej równiny wyróżniają się wzniesienia tzw. Wzgórz Tarnobrzeskich ciągnące się wzdłuż prawego brzegu Wisły od Baranowa po Tarnobrzeg średniej wysokości 180 – 190 m npm. Ujście Sanu do Wisły znajduje się na wysokości 143 m npm.

W północno–zachodniej części województwa między Dunajcem a Wisłoka położony jest Płaskowyż Tarnowski, lekko pofalowana wyżyna wys. 200–260 m npm.

Całą środkową część Kotliny zajmuje Płaskowyż Kolbuszowski. Średnia wysokość wynosi tu 200–250 m npm, pojedyncze wzniesienia sięgają 261–266 m. Miejscami występują skupiska piaszczystych wzniesień i morenowych watów zwanych tu górami, np.: Królewska Góra (266 m) i Góry Cygańskie (229 m) koło Głogowa, Biesiadne Góry (241 m) koło Mielca, Jelenie Góry (261 m) koło Sokołowa i inne.

W południowo–wschodniej części Płaskowyżu, w okolicy Sokołowa występuje obniżenie zwane Niecką Sokołowską. Gleba przeważnie piaszczysta, miejscami lotne piaski wydymowe, a nawet wydmy. W dolinach rzek i zapadliskach zalegają podmokłe łąki i torfowiska. Cały ten obszar pokryty jest wielkimi lasami dawnej Puszczy Sandomierskiej.

Szeroki pas nizin wzdłuż Sanu tworzy tzw. Nadsanie. Północny kraniec województwa obejmuje swym zasięgiem Równina Biłgorajska.

Między Nadsaniem a Roztoczem występuje Płaskowyż Tarnogrodzki, lekko pofalowana równina wzniesiona średnio 210–250 m npm. Od południa Płaskowyż Tarnogrodzki graniczy z Płaskowyżem Jaworowskim zachodzącym na nasz teren od strony Związku Radzieckiego.

Pograniczem Płaskowyżu Tarnogrodzkiego i Jaworowskiego wśród podmokłej doliny przepływa rzeka Lubaczówka.

Między Płaskowyzem Kolbuszowskim a progiem Pogórza zalega szerokie i płaskie obniżenie zwane Rynną Podkarpacka lub Pradolina Wisły o średniej wysokości 190–220 m npm.

W południowo-wschodniej części Kotliny, między Rynną Podkarpacką a progiem Pogórza Karpackiego szerokim tukiem od Rzeszowa do Przemyśla ciągnie się pas lessowych wzniesień zw. Podgórzem Rzeszowskim lub Podgórzem Przykarpackim. Prawie bezleśny krajobraz ma tu charakter lekko pofalowanej wyżyny średniej wysokości 250–300 m. Podgórze Rzeszowskie jest pewnego rodzaju regionem przejściowym między równiną Kotliny a wzgórzami Pogórza sięgając bezpośrednio pierwszych jego wzniesień.

Od strony południowo-zachodniej obniżenie Rynny Podkarpackiej styka się bezpośrednio ze wzniesieniami progu Pogórza.

Południowo-wschodni kraniec Kotliny zamyka tzw. Brama Przemyska stanowiąca potoczenie między Kotliną Sandomierską a Kotliną Samborska (ZSRR).

Cały obszar Kotliny Sandomierskiej przecinają szerokie i płaskie doliny rzek: Wisły, Sanu, Wisłoki i Wisłoka oraz ich licznych dopływów.

W dawnych czasach cały obszar Kotliny położony w widłach Wisły i Sanu pokrywała rozległa i nieprzebyta Puszcza Sandomierska pełna rozlewisk, mokradeł i błot. Do XV w. puszcza była wyłącznie własnością królewską, znanym miejscem polowań.

Roztocze. W obrębie Rzeszowszczyzny znajduje się tylko niewielka część tego regionu (tzw. Roztocze Południowe) zajmująca północno-wschodni skrawek województwa. Krajobraz Roztocza tworzą łagodne wzgórza wysokości 300 do 390 m npm zbudowane ze skał okresu kredy (wapień i margle) oraz utworów trzecio- i czwartorzędowych (piaskowce, wapień, lessy, gliny i piaski).

Właściwe wzniesienia rzeszowskiej części Roztocza rozpoczynają się od linii Ruda Różaniecka — Płazów — Horyniec. Północną część naszego Roztocza tworzy kilka długich łagodnych wzgórz wysokości ok. 300 m npm, część południowa — skupisko znacznie wyższych i bardziej urozmaiconych wzniesień. Znajdują się tu najwyższe wzgórza Roztocza — Wielki Dział i Krągły Goraj mające po 390 m.

Wzgórza Roztocza przedzielają liczne, przeważnie suche doliny i parowy. Gleba jest tu głównie piaszczysta. Na wierzchołkach wzniesień i stokach dolin można spotkać okruchy lub wychodnie wapiennych skał.

Charakterystyczną cechą tej krainy jest brak wody, liczne doliny i wąwozy są przeważnie suche. Większość miejscowych potoków wypływa z mocnych źródeł tworzących wywierzyska. W południowej części rzeszowskiego Roztocza, na wschodnich stokach Wielkiego Działu znajdują się źródła rzeki Tanew.

Pogórze Karpackie zajmuje środkową część województwa ciągnąc się pasem szerokości prawie 60 km między Kotliną Sandomierską od północy a obniżeniem Dołów Jasielsko-Sanockich od południa. Pod względem geograficznym Pogórze wraz z Beskidami należy do łańcucha Karpat Zewnętrznych.

Krajobraz tego regionu tworzą grupy i pasma wzgórz wysokości 300–600 m npm poprzedzielane licznymi dolinami rzek i potoków. Przez całą szerokość Pogórza z południa na północ przedzierają się doliny karpackich rzek: Białej, Wisłoki, Wisłoka i Sanu.

Budowę geologiczną Pogórza, podobnie jak i Beskidów, stanowią tzw. układy fliszowe złożone zasadniczo ze skał osadowych — są to naprzemianległe warstwy łupków i piaskowców z wkładkami margli i zlepieńców. W paśmie północnym na progu Pogórza występują wapień jurajski oraz gipsy. Układy z okresu kredy i trzeciorzędu spoczywają na starszych utworach jurajskich i triasowych. Bezpośrednio na powierzchni występują czwartorzędowe gliny zwietrzelinowe i rumosz skalny, w dolinach zalegają osady żwirów i piasków oraz mady.

Z uwagi na ukształtowanie i budowę geologiczną w rejonie Pogórza można wyróżnić kilka mniejszych krain geograficznych. Zasadniczo przyjęty obecnie podział wyróżnia: Pogórze Ciężkowickie od strony zachodniej, Pogórze Dynowskie pośrodku i Pogórze Przemyskie od wschodu, zaliczane wraz z Bieszczadami do Beskidów Wschodnich.

Naturalną granicą między poszczególnymi częściami Pogórza są rzeki Wisłok i San. Spotykany jest również podział tylko na Pogórze Ciężkowickie i Pogórze Dynowskie z granicą wzdłuż doliny Wisłoka. Niektórzy geografowie wyróżniają, również Pogórze Strzyżowskie zaliczając doń region między doliną Wisłoka a Wisłoki. Spotyka się również nazwę Pogórze Strzyżowsko–Dynowskie dla całego obszaru na wschód od Wisłoki. Ze względów regionalnych w niniejszym przewodniku przyjęto podział na Pogórze Ciężkowickie (do Wisłoki), Pogórze Strzyżowsko–Dynowskie (od Wisłoki do Sanu) i Pogórze Przemyskie (na wschód od Sanu).

Pogórze Ciężkowickie ciągnie się od doliny Dunajca na zachodzie (woj. krakowskie) do doliny Wisłoki na wschodzie. Wzgórza mają układ przeważnie równoleżnikowy, w części północnej sięgają wysokości od 300–400 m npm, w części południowej ponad 500 m. Ciekawszą jednostką krajoznawczą w tym rejonie jest główne pasmo Pogórza ciągnące się między Białą a Wisłoka od szczytu Brzanka (538 m) na zachodzie do szczytu Lewocz (562 m) na wschodzie. Pasma to tworzy jeden długi mocno zalesiony grzbiet górski z szeregiem szczytów wysokości ponad 500 m.

Pogórze Strzyżowsko–Dynowskie (od doliny Wisłoki do doliny Sanu) to długie pasma wzgórz ciągnące się z północnego zachodu na południowy wschód, poprzedzielane równoległymi dolinami rzek i potoków, o charakterze gór rusztowych. Ten dość regularny układ wzniesień przerywa przedzierająca się ku północy przełomowa dolina rzeka Wisłok. Północną część tej partii Pogórza tworzą pasma łagodnych wzniesień o szerokich spłaszczonych wierzchołkach średniej wysokości 300 – 400 m. Ku południowi wzniesienia stają się bardziej ostre i strome, sięgające niejednokrotnie wysokości 500 – 600 m. Większe zgrupowania wzniesień tworzą kilka masywów o charakterze niewysokich gór. W części zachodniej między doliną Wisłoki i Wisłoka wznosi się tzw. Pasma Klonowej Góry z najwyższymi szczytami: Bardo (540 m), Chełm (532 m), Góra Klonowa (523 m). Od doliny Wisłoka koło Frysztaka ciągnie się ku południowemu wschodowi długi zalesiony grzbiet pasma Jazowej z najwyższym szczytem Kamień (Czarnówka) wysokości 514 m. W okolicy Frysztaka Wisłok przedzierając się między wzgórzami pasma Klonowej i pasma Jazowej tworzy oryginalny przełom zwany „bramą frysztacką”.

Od południa nad Kotliną Krośnieńską wznosi się grupa wysokich wzgórz z najwyższymi szczytami: Góra Sucha (592 m), Góra Królewska (541 m), Czarny Dział zwany też Kiczera (518 m) i wzgórze (526 m), na grzbiecie którego wznoszą się oryginalne skały–ostańce, tzw. Prządki. Góra Sucha, najwyższa w całej partii Pogórza Strzyżowsko–Dynowskiego wznosi się około 300 m ponad równinę Kotliny Krośnieńskiej. Większe masywy wzgórz pokrywają rozległe stare lasy.

Pogórze Przemyskie zalega między doliną Sanu a granicą państwa ze Związkiem Radzieckim, na południu łączy się z tzw. Przedgórzem Bieszczadzkim. Północno część tej partii Pogórza posiada wzniesienia o wysokości 400–500 m npm. Ku południowi wzgórze stają się wyższe, bardziej ostre i strome przybierając w kilku większych zgrupowaniach wprost górski charakter, wysokość ich sięga wielokrotnie ponad 600 m npm. Najbardziej oryginalną grupę tworzą Góry Sionne wznoszące się na krawędzi Pogórza, na północny wschód od Sanoka, z najwyższymi szczytami: Kopacz (536 m), Słonna (638 m), Słonny (671 m), Przysłup (651 m), Granicka (579 m) i inne. Przez zachodnią partię Gór Słonnych przeciska się rzeka San tworząc tzw. przełom międzybrodzki.

Między Kuźminą a Krościenkiem ciągnie się długi zalesiony grzbiet Chwoniów z najwyższymi szczytami Brańcowa (685 m) i Truszkowskie (675 m). Na północ od Krościenka – pasmo zwane Kotły z najwyższym szczytem Karaszyn (641 m). Nad Ustrzykami Dolnymi od strony północnej wznosi się pasmo Kamiennej Laworty (769 m). Na południe od Rybotycz – grupa wysokich wzgórz pokrytych starym pierwotnym lasem zwarta Turnicą. Najwyższe szczyty Suchy Obycz (616 m) i Widły (602 m).

Przeważającą część wzniesień Pogórza pokrywają uprawne pola i łąki przetykane plamami niedużych losów. Znaczniejsze zalesienie występuje w rejonie większych wzniesień oraz w całej południowo–wschodniej części Pogórza. Wśród wzgórz przewijają się malownicze doliny rzek oraz licznych potoków. Szczególnie piękna jest dolina rzeki San stanowiąca na tym odcinku najatrakcyjniejszy szlak wodny Rzeszowszczyzny.

Beskidy. Obszar Beskidów położonych w obrębie Rzeszowszczyzny należy do oddzielnych jednostek geograficznych – Beskidów Zachodnich i Beskidów Wschodnich. Na terenie woj. rzeszowskiego w granicach Beskidów Zachodnich leży Beskid Niski, w Beskidach Wschodnich znajdują się

Bieszczady. Granicę obu regionów w głównym wododziale Karpat stanowi Przełęcz Łupkowska (640 m).

Beskidy należą do typu gór fałdowych systemu alpejskiego. Powstały w okresie trzeciorzędu. Podobnie jak Pogórze zbudowane są ze skał osadowych. Utwory budujące góry są silnie zaburzone, pofałdowane, ponanoszone jedne na drugie i poprzecinane uskokami. Fałdujący się flisz wytworzył tu szereg jednostek tektonicznych zwanych seriami lub płaszczowinami, które są zróżnicowane pod względem budowy, składu mineralnego i strukturalnego.

Pomiędzy Pogórzem a Beskidami zalega szerokie obniżenie **Dołów Jasielsko–Sanockich** zwane Podkarpaciem. Region ten tworzą zapadliska kilku wielkich kotlin podkarpackich ciągnących się na długości ok. 90 km od Gorlic do Sanoka. Obniżenie ma charakter lekko pofalowanej równiny, wśród której można wyróżnić głębsze zapadliska kilku kotlin, są to: Obniżenie Łużańsko–Bieckie (300–320 m), Kotlina Jasielska (240–270 m), Kotlina Krośnieńska (ok. 260 m), Kotlina Sieniawsko–Rymanowska (320–350 m), Kotlina Haczowska (280–300 m), Kotlina Jasionowa (ok. 290 m). Kotlina Sanocka (290–300 m) i najbardziej wysunięta na południe Kotlina Osiecka (ok. 300 m).

Południowa część omawianego regionu granicząca z górami Beskidu Niskiego ma charakter pogórza zbudowanego z niewysokich wzgórz wysokości 400–500 m. Od strony zachodniej występuje tzw. Pogórze Jasielskie, pośrodku Pogórze Krośnieńskie, od wschodu Pogórze Bukowskie.

Przez obniżenie Dołów Jasielsko–Sanockich przepływają rzeki: Ropa, Jasiołka, Wisłoka, Wisłok i San.

Beskid Niski. Geograficzne granice Beskidu Niskiego sięgają od doliny Kamienicy na zachodzie (woj. krakowskie) do doliny rzeki Solinki na wschodzie. Północną granicę Beskidu stanowi obniżenie Dołów Jasielsko–Sanockich, południową główny wododział (grzbiet) Karpat — granica państwowa między CSRS a PRL. W głównym grzbiecie Karpat zachodnią granicą jest Przełęcz Tylicka (640 m), a na Wschodzie Przełęcz Łupkowska (640 m). Obecnie ze względów turystyczno-gospodarczych za wschodnią granicę Beskidu Niskiego uważa się dolinę rzeki Osławy, a tereny dalej położone w kierunku wschodnim zalicza się już do Bieszczadów.

Góry Beskidu Niskiego są na ogół łagodne, charakteryzują się długimi grzbietami o spłaszczonych wierzchołkach i kopulastych szczytach. Jedynie niektóre grzbiety i szczyty są bardziej ostre i strome.

Wysokość wzniesień jest bardzo zróżnicowana i waha się w granicach od 600 do ponad 900 m, w znacznej części pokrywają je rozległe stare lasy. Pomiędzy łańcuchami gór widać się kręte wstęgi rzek: Białej, Ropy, Wisłoki, Jasiołki, Wisłoka oraz ich licznych dopływów.

W Beskidzie Niskim wyróżnia się kilka mniejszych jednostek geograficznych:

Góry Grybowskie — w zachodniej części Beskidu Niskiego, głównie na obszarze woj. krakowskiego. Na terenie Rzeszowszczyzny znajduje się tylko ich wschodni kraniec z leżącą na pograniczu obu województw góra Chełm (779 m). Do Gór Grybowskich można również zaliczyć wznoszący się między Grybowem a Gorlicami masyw Maślanej Góry (753 m).

Góry Hańczowskie położone są między dolinami rzeki Białej i potoku Zdynia w dorzeczu górnej Ropy. Długie wąskie grzbiety gór ciągną się równolegle do siebie w kierunku południowo-wschodnim, co nadaje im charakter gór rusztowych, stąd często spotykana nazwa Hańczowskie Góry Rusztowe. Najwyższe wzniesienia to Lackowa (997 m), Ostry Wierch (938 m). Biała Skała (903 m), Kozie Żebro (853 m) i Jaworzyna (881 m). Wysokości względne szczytów 200 — 300 m.

Pasmo Magurskie ciągnie się od doliny rzeki Ropy na zachodzie do doliny Wisłoki na wschodzie. Główne grzbiety tego regionu to dwa potężne masywy Magury Matastowskiej (814 m) i Magury Wątkowskiej (846 m). Pasma górskie mają łagodne zbocza i szerokie, częściowo spłaszczone wierzchołki. Wysokości względne szczytów wynoszą 250–350 m. Ciekawostką są występujące tu grupy skalne.

Góry Dukielskie, zwane też Beskidem Dukielskim położone są między dolinami rzek Wisłoki i Wisłoka. Występuje tu kilka oddzielnych pasm górskich o różnym układzie i przebiegu, średniej wysokości 600–700 m n.p.m., przeciętych doliną rzeki Jasiołki. Główne wzniesienia: Cergowa (716 m), Hyrowa (694 m), Piotruś (731 m), Tokarnia (695 m), Studenny Wierch (706 m).

Pasmo Bukowicy to długi masyw górski między dolinami Wisłoka i Osławicy obejmujący grzbiet Bukowicy ze szczytami Skibce (776 m), Smokowiska (748 m) i Tokarnia (777 m) oraz mniejszy grzbiet Kamień (721 m).

Z geograficznego punktu widzenia do rejonu Beskidu Niskiego należy również pasmo Chryszczatej i Wołosania, zw. dawniej Wielkim Działem, położone na wschód od doliny rzeki Osławy, zaliczane obecnie do Bieszczadów.

Poza wymienionymi regionami w dorzeczu górnej Jasiołki wznosi się samotny szczyt Kamień (862 m) i pasmo Kiczery Długiej ze szczytem Kanasiówka (823 m). Od Kanasiówki do Przełęczy Łupkowskiej ciągnie się pasmo graniczne ze szczytami: Pasika (846 m), Danawa (840 m), Garb Średni (825 m) i Terpiak (744 m).

Poza znacznie większymi wypiętrzeniami możemy tu wyróżnić Obniżenie Gładyszowa (460–500 m), Obniżenie Jaślik (420–470 m) i Obniżenie Łupkowskie (520–600 m).

Bieszczady — w granicach Polski znajdują się jedynie Bieszczady Zachodnie położone w południowo-wschodniej części woj. rzeszowskiego w klinie między granicami z ZSRR i CSRS. Obszar Bieszczadów Zachodnich ciągnie się do Przełęczy Łupkowskiej (640 m) na zachodzie do Przełęczy Użockiej (852 m) u źródeł Sanu na wschodzie.

Południową granicę Bieszczadów stanowi główny grzbiet Karpat (pasmo graniczne) a północną tzw. Obniżenie Woli Michowej (dolina górnej Osławy) oraz doliny rzek Solinki i Sanu. Do Bieszczadów można również zaliczyć położone po prawej stronie Sanu pasmo Otrytu.

Obecnie ze względów turystycznych i gospodarczych przyjął się zwyczaj zaliczania do Bieszczadów całego obszaru gór położonych między liniami kolejowymi Zagórz — Łupków od zachodu i Zagórz — Krościenko od północy o granicami państw od południa i wschodu.

Krajobraz Bieszczadów tworzą głównie pasma wzgórz i gór zbudowanych z układów fliszowych ciągnące się z północnego zachodu na południowy wschód. Północna część stanowi pewnego rodzaju pogórze (tzw. Przedgórze Bieszczadzkie), łagodne wzgórza i niewysokie góry złożone z szeregu łańcuchów, grup i pojedynczych szczytów wysokości 500–900 m. Wyróżniają się tu: masyw Czulni (576 m), długie pasmo Żukowa z najwyższym szczytem Holica (762 m), stożek Jawora (742 m), grupa Jaworników (910 m), Ostre (804 m) oraz potężne pasmo Otrytu z najwyższym szczytem Trochaniec (938 m). Na południe od Baligrodu wznosi się grupa wysokich, zalesionych wzgórz (Jawor 817, Walter 828 m, Patryja 782 m i inne) zwanych dawniej Górą Baligrodzkimi.

Wyższe partie większych wzniesień są prawie całkowicie pokryte lasami, natomiast w dolinach i na łagodnych stokach widnieją uprawne pola przechodzące ku południowi w łąki.

Część południowo-zachodnią tworzą grupy górskich grzbietów i szczytów średniej wysokości około 1000 m, o stromych zboczach, prawie całkowicie porośnięte jodłowo-bukowym lasem. Główne wzniesienia to pasmo Chryszczatej (997 m) i Wołosania (1071 m), zw. dawniej Wielkim Działem, pasmo Łopiennika (1069 m), pasmo Hyrlatej (1105 m) i pasmo graniczne ze szczytami Wysoki Gron (902 m) i Stryb (1011 m).

Część południowo-wschodnią to tzw. pasmo połonin — długie masywy potężnych górskich grzbietów Smereka (1222 m), Połoniny Wetlińskiej (1253 m), Połoniny Caryńskiej (1297 m) oraz grupy szczytów gniazda Tarnicy (1346 m) i Halicza (1333 m) oddzielone od siebie głębokimi dolinami potoków Prowczy i Wołosatego. Charakterystyczne dla tego pasma są długie trawiaste grzbiety górskie zwane połoninami, ozdobione wychodniami skalnych grani. Południową część Bieszczadów tworzy pasmo graniczne zwane dawniej Beskidem. Jest to długi łańcuch zalesionych gór stanowiący grzbiet głównego wododziału Karpat z większymi szczytami Jasło (1153 m), Dziurkowiec, (1188 m), Rąbią Skala (1168 m), Krzemieniec (1214 m) oraz Wielka Rawka (1304 m). Pomiędzy górami występują obniżenia, jak: Obniżenie Łupkowskie (Woli Michowej) między pasmem Wielkiego Działu a pasmem Wysokiego Gronia, Obniżenie Baligrodzkie położone w środkowej części omawianego regionu oraz Obniżenie Wetlińskie zalegające między pasmem połonin a pasmem granicznym. Góry pasma granicznego i pasma połonin pokrywają rozległe lasy bukowe o charakterze pierwotnych puszczy.

Jednym z elementów stanowiących o pięknie Bieszczadów są doliny licznych rzek i potoków, a w szczególności Sanu, Wetlinki, Solinki, Dwernika–Prowczy, Wołosatego i innych.

W centralnej partii Bieszczadów, w dolinie rzek Sanu i Solinki błyszczą wody dwóch sztucznych zbiorników wodnych w Myczkowcach i Solinie.

Bogactwa naturalne i gleby

Południowe obszary województwa znane były od lat z występowania ropy naftowej i gazu ziemnego. Stare pola roponośne, dziś będące już na wyczerpaniu, ciągną się na przestrzeni całego Podkarpacia od Gorlic do Ustrzyk Dolnych. W ostatnich latach nowe złoża ropy naftowej odkryto w powiatach dębickim, mieleckim i przemyskim. Obecne wydobycie ropy naftowej jest niewielkie, rocznie wynosi około 150000 ton.

Rzeszowszczyzna posiada bogate złoża gazu ziemnego. Główne zasoby tego surowca znajdują się w rejonie Podkarpacia, na tzw. Przedgórzu oraz w powiecie lubaczowskim. Wydobycie gazu ziemnego w 1970 r. wynosiło 4682 mln m³.

Największym bogactwem województwa jest siarka. Olbrzymie złoża tego cennego surowca odkryte w 1953 r. zalegają w północnej części Kotliny Sandomierskiej w rejonie Tarnobrzega. Udokumentowane zasoby siarki wynoszą, około 105 mln ton. Siarka występuje tu jeszcze w kilku innych miejscach.

Na obszarze Pogórza i Beskidów znajdują się duże złoża różnego rodzaju skał, głównie piaskowców nadających się do celów budowlanych i drogowych. W powiatach brzozowskim i przemyskim spotykamy złoża dolomitów krzemionkowych, w północnej części Pogórza — złoża gipsów, margli i wapieni. Szczególnie duże zasoby wapieni są w rejonie Roztocza. Tylko w okolicy Płazowa zasoby tego surowca szacuje się na ok. 250 mln ton.

Prawie na całym obszarze województwa występują duże zasoby piasków i żwirów oraz glin nadających się dla przemysłu materiałów budowlanych i przemysłu chemicznego.

Z innych surowców mineralnych bez większego znaczenia przemysłowego warto wymienić węgiel brunatny, sól, rudy żelaza (piryty, syderyty i limonity), miedź i malachit, łupki menilitowe zawierające substancje bitumiczne oraz torf.

Dość obficie występują tu wody mineralne, których źródła naturalne lub dowiercone (ponad 700) spotykamy w ok. 150 miejscowościach.

Teren województwa pokrywają gleby nizinne, wyżynne i górskie.

Stosunkowo duży obszar zajmują gleby bielcowe wytworzone z piasków, glin, ilów i utworów pyłowych (36%). Występują one głównie w Kotlinie Sandomierskiej. W dolinach rzek Wisłoki, Wisłoka i Sanu spotykamy urodzajne mady (7,5%) oraz wytworzone z lessów czarnoziemy (3%), na Podgórzu — urodzajne gleby bielcowe wytworzone z lessów, na Roztoczu gleby piaszczyste i rodziny trzeciorzędowe.

Na obszarach górskich i podgórskich zalegają głównie gleby brunatne i bielcowe pyłowe wytworzone ze skał niemasywnych (41%).

Gleby na terenie województwa są z reguły ubogie, większość z nich zaliczana jest do IV i V a nawet VI klasy bonitacyjnej, tylko nieliczne do I–III klasy (czarnoziemy, lessy i mady).

Sieć wodna

Główne zbiorowiska wodne w woj. rzeszowskim to rzeki, z wyjątkiem sztucznych zalewów na Sanie, w Myczkowcach i Solinie oraz na Wisłoku w Rzeszowie nie ma tu większych zbiorników wodnych.

Skrajem północnej części województwa przepływa Wista, do której wpadają wypływające z Karpat główne rzeki tego obszaru: San i Wisłoka.

Największą rzeką województwa jest San o długości 444 km, powierzchni zlewni 16732 km², odprowadzający do Wisły blisko 4 mld m³ wody rocznie.

Wielkości pozostałych większych rzek województwa:

- Wisłoka długość 164 km pow. zlewni 4096 km²
- Wisłok długość 228 km pow. zlewni 3541 km²
- Tanew długość 93 km pow. zlewni 2298 km²
- Lubaczówka długość 84 km pow. zlewni 1131 km²
- Ropa długość 79 km pow. zlewni 974 km²
- Jasiołka długość 66 km pow. zlewni 513 km²
- Osława długość 55 km pow. zlewni 503 km²

Większość rzek Rzeszowszczyzny wypływa z Karpat i spływa z południa ku północy. Rzeki biorące początek w Karpatach i na Pogórzu mają charakter górski, są szerokie, stosunkowo płytkie, o dużym spadku. Rzeki regionów nizinnych są nieliczne i mniejsze, a ich leniwe i spokojne wody toczą się wśród malowniczych meandrów i zakoli.

W Kotlinie Sandomierskiej znajdują się źródła Babulówki, Łęgu i Trzesniówki. Z wału Roztocza wypływają Lubaczówka, Tanew i Bukowa.

Do spływów kajakowych można wykorzystać; San od Sanoka, Wisłokę od Jasła, Wisłok od Strzyżowa oraz końcowe odcinki Tanwi i Lubaczówki. Żeglarstwo można uprawiać na Wiśle, w dolnym biegu Sanu, na zalewach w Myczkowcach i Solinie, a nawet na małym zalewie Wisłoka w okolicy Rzeszowa.

Klimat

W obrębie woj. rzeszowskiego możemy wyróżnić trzy zasadnicze rejony klimatyczne: nizinny, obejmujący północną część województwa — Kotlinę Sandomierską, podgórski — środkową część województwa — Pogórze Karpackie; górski — południową część województwa — Beskidy.

Przeciętne temperatury dnia w ciągu roku wynoszą od +8°C na północy do około +6°C na południu (w Bieszczadach +5°C). Analogicznie przeciętne temperatury dnia w ciągu lata wynoszą od +18°C do +17°C (4–16°C), w okresie zimy od –3°C do –5°C (–6°C).

Roczna suma opadów wynosi od 700 do 1000 mm, szczególnie duża ilość opadów występuje w regionach górskich.

Klimat północnej części województwa (Kotliny Sandomierskiej) charakteryzuje się upalnym latem, ciepłą zimą i stosunkowo niedużą ilością opadów. Pogórze ma klimat przejściowy między nizinnym a górskim. W okresach zimowych są tu z reguły dobre warunki do uprawiania narciarstwa. Średnia grubość pokrywy śnieżnej wynosi 70 cm, o okres zalegania 60–80 dni. W rejonie Beskidów klimat jest bardziej ostry, lata krótkie, ale upalne, zimy dość długie z dużą ilością opadów śniegu (100–300 cm).

Świat roślinny i zwierzęcy

Okolo 57% pow. województwa zajmują użytki rolne, W tym 41% to grunty orne. Lasy stanowią 34% powierzchni (636600 ha) co stawia woj. rzeszowskie na czwartym miejscu w kraju.

Z istniejących tu dawniej rozległych borów i puszczy pozostały do naszych czasów tylko ich resztki.

Największe kompleksy leśne przetrwały w Kotlinie Sandomierskiej, gdzie lasy dawnej Puszczy Sandomierskiej jeszcze dziś zajmują pow. ok. 50000 ha. Pierwotnie występowały tu losy mieszane. Obecnie na piaszczystych glebach rosną, przeważnie bory sosnowe. Spotyka się również lasy mieszane i liściaste, w których obok pospolitej tu sosny występuje jodła, świerk i modrzew, a z drzew liściastych buk, dąb, grab i brzoza. Na mokradłach i nadrzecznych tarasach rosną tzw. lasy łęgowe z topolami i wierzbami. W runie leśnym pospolicie występują paprocie, jeżyny i borowina. Jedną z osobliwości przyrodniczych tego regionu jest naturalne stanowisko różanecznika żółtego (azalii pontyjskiej) w Woli Zarczyckiej. Z rzadkich roślin spotyka się tu również kotewkę — orzecha wodnego.

W północnej części województwa na Równinie Biłgorajskiej zalegają bory należące do kompleksu słynnych lasów lipskich i janowskich, natomiast w części północno-wschodniej na pograniczu Płaskowyżu Tarnogrodzkiego i Roztocza sięgają na nasz teren lasy Puszczy Solskiej.

Na Pogórze Karpackim lasy występują głównie w szczytowych partiach większych wzniesień. Duże kompleksy leśne zachowały się tu w paśmie Pogórze Ciężkowickiego oraz na Pogórze Przemyskim. Występują tu głównie lasy mieszane jodłowo-bukowe. W niższych partiach Pogórze rośnie grab, dąb, brzoza, sosna, w wyższych: jodło, świerk i buk. Często spotyka się tu również modrzew oraz niewielkie skupiska cisa. Na Pogórze Przemyskim, w lasach dawnego rezerwatu Turnica rosną olbrzymie 250-letnie jodły.

Najbardziej różnorodną i bogatą szatę roślinną ma górzysta południowa część województwa. Tereny te pokrywała ongiś nieprzebyta Puszcza Karpacka, której resztki w postaci wielkich kompleksów leśnych przetrwały do naszych czasów. Znamienny jest w Bieszczadach i Beskidzie Niskim proces wtórnego zdziczenia przyrody na skutek wyludnienia tych obszarów po II wojnie światowej. W Beskidzie Niskim szczególnie wielkie lasy porastają najbardziej niedostępne masywy górskie pasma Magurskiego, pasma Bukowicy i Kamienia oraz w rejonie Beskidu Dukielskiego. Przeważają tu lasy mieszane jodłowo-bukowe z domieszką jaworu, jesionu, brzozy, wiązów, spotyka się również skupiska cisów i modrzewia. W partiach szczytowych występują lasy bukowe. Osobliwością przyrodniczą jest samotne stanowisko kosodrzewiny w rezerwacie przyrody „Kornuty” w paśmie Magury Wątkowskiej.

W Bieszczadach stanowiących już dość wysoką grupę górską można wyróżnić trzy piętra roślinne: piętro dolin, piętro regla dolnego i piętro połonin. Suchy i ciepły klimat wywarł tu wyraźny wpływ na szatę roślinną — brak całkowicie lasów świerkowych regla górnego.

W niższych partiach górskich występują lasy jodłowe lub mieszane, głównie jodłowo-bukowe, w wyższych wyłącznie lasy bukowe często z domieszką jaworu. Na trawiastych połoninach powyżej górnej granicy lasów bukowych ciągną się zarośla olszy zielonej zwanej kosą.

Największe skupiska leśne zachowały się w paśmie Chryszczatej i Wołosania, paśmie połonin i paśmie granicznym oraz Otrytu.

Większość bieszczadzkich lasów zachowała charakter pierwotnych puszczy miejscami trudnych wprost do przebycia. Najbardziej pierwotna knieja tworząca tzw. Puszczy Bukową zalega w dorzeczu Górnej Solinki na stokach Wielkiej Rawki i Borsuka.

Podszybie Beskidzkich i Bieszczadzkich lasów jest niezwykle bogate, składa się z malin, jeżyn, jarzębiny, bzu czarnego i koralowego oraz suchodrzewia. W runie występuje głównie szczawik, paproć, czosnek niedźwiedzi i borówka, z pnączy często spotyka się tu bluszcz i powojnik alpejski.

W krajobrazie Rzeszowszczyzny dominują łąki i pastwiska, ogółem zajmują one obszar ok. 300000 ha (16,0% powierzchni województwa), łąki te powstały głównie po wycięciu lasów lub przez obrócenie na pastwiska uprawnych niegdyś pól. Na obszarach nizinnych występują łąki zalewne, borowe i bagienne, na Pogórze głównie urodzajne łąki łąkowe, w Beskidach łąki górskie — połoniny.

Przebogata roślinność znajduje się na połoninach, rośnie tu w dużej ilości borówka czarna i czerwona (brusznica), obok pospolitych gatunków wysokich traw występują niezliczone gatunki roślin chronionych i ziół oraz roślin wschodniokarpackich. Dla zachowania naturalnych walorów tego pięknego regionu utworzono Bieszczadzki Park Narodowy o pow. 5600 ha, który objął swym zasięgiem pasmo Połoniny Caryńskiej oraz grupę Tarnicy i Halicza.

Bogactwo przyrody i duża ilość lasów sprzyjają istnieniu i stałemu zwiększaniu gatunków i pogłowia zwierzyny. W lasach Rzeszowszczyzny żyje około 5000 jeleni, około 14000 sam i blisko 100 danieli.

W Bieszczadach na olbrzymim terenie od Komańczy do Lutowisk znajduje się ośrodek hodowlany jelenia karpackiego, w którym żyje około 400 sztuk tych pięknych zwierząt, oraz ośrodek hodowlany żubrów liczący około 40 sztuk. Świat zwierząt drapieżnych reprezentują wilki, rysie, żbiki. W Bieszczadach żyje około 25 niedźwiedzi.

Ponadto w dużej ilości występują dziki, zające, lisy, kuny, borsuki, wydry, łasice. Z ptaków — bażanty, cietrzewie, kuropatwy i duże ilości ptactwa wodnego. W rejonie Beskidu Niskiego i Bieszczadów

często można spotkać bociana czarnego, orła przedniego i puchacza. Dość pospolicie występują jastrzębie: gołębiarz i myszołów zwyczajny, postulek, postuleczek oraz liczne gatunki sów.

Z gadów i płazów występują masowo jaszczurki: padalec, zwinka żyworodna i salamandra, z węży żmije i zaskrońce. W Bieszczadach żyje wąż eskulapa.

W celu zachowania naturalnego środowiska, na terenie Rzeszowszczyzny utworzono 29 rezerwatów przyrody o ogólnej pow. ok. 845 ha. Ponadto 510 pomników przyrody, w tym; 471 różnorodnych drzew, 28 skałek, 8 głazów narzutowych, 1 aleja, 1 źródło i 2 stanowiska paproci.

Godne uwagi są również stare parki podworskie. W ogólnej liczbie 340 parków, około 60 ma charakter zabytkowy.

W najbliższej przyszłości projektuje się utworzenie dalszych kilkunastu rezerwatów.

Wykaz rezerwatów przyrody

Kotlina Sandomierska

Antoniów (Orzechów), pow. Tarnobrzeg — rez. roślinny „Antoniów” (stanowisko kotewki — orzecha wodnego), pow. 1,72 ha.

Brzoza Stadnicka, pow. Łańcut — rez. roślinny „Brzoza Stadnicka” (stanowisko kotewki — orzecha wodnego), pow. 0,34 ha.

Jastkowiec, pow. Tarnobrzeg — rez. leśny „Jastkowiec” (wielogatunkowy las mieszany, pozostałość d. Puszczy Sandomierskiej), pow. 45,7 ha.

Jelna, pow. Leżajsk — rez. leśny „Las Klasztorny” (las mieszany, pozostałość d. Puszczy Sandomierskiej), pow. 39,5 ha.

Kamień, pow. Nisko — rez. leśny „Morgi pod Kamieniem” (las Jodłowy w wieku 140 lat, pozostałość d. Puszczy Sandomierskiej), pow. 39,5 ha.

Lechmany, pow. Jarosław — rez. Leśny „Lupa” (fragment pierwotnego lasu w wieku 130 lat), pow. 4,23 ha.

Ostrowy Baranowskie, pow. Kolbuszowa — rez. leśny „Jaźwiana Góra” (fragment starego lasu mieszanego), pow. 3,94 ha.

Pniów, pow. Tarnobrzeg — rez. roślinny „Pniów”, stare koryto Sanu (stanowisko kotewki — orzecha wodnego), pow. 4,2 ha.

Przyłęk, pow. Mielec — rez. leśny „Buczyna w Cyrance” (zachowany fragment starego lasu liściastego), pow. 20,1 ha.

Wola Zarzycka, pow. Leżajsk — rez. roślinny „Kołocznia” (naturalne stanowisko różanecznika żółtego — azalii pontyjskiej), pow. 0,04 ha.

Zmysłówka, pow. Łańcut — rez. leśny „Zmysłówka” (fragment starego lasu mieszanego), pow. 2,44 ha.

Pogórze Karpackie

Czarnorzeki, pow. Krosno — rez. skalny „Przędki” (skały piaskowca ciężkowickiego, tzw. ostańce), pow. 16,3 ha.

Jabłonica Polska, pow. Brzozów — rez. leśny „Kretówki” (las mieszany, stanowisko cisów), pow. 40,5 ha.

Malinówka, pow. Brzozów — rez. leśny „Cisy w Malinówce” (las mieszany, największe na Rzeszowszczyźnie stanowisko cisa), pow. 4,02 ha.

Przemyśl — Winna Góra — rez. roślinny „Winna Góra” (stanowisko wisienki karłowatej — stepowej), pow. 0,1 ha.

Reczpol, pow. Przemyśl — rez. leśny „Brzoza Czarna” (duże stanowisko brzozy czarnej), pow. 2,66 ha.

BeskidNiski

Bartne, pow. Gorlice — rez. leśno–skalny „Kornuty” (fantastyczne skały i głazy wznoszące się wśród starego lasu na zboczu Magury Wątkowskiej, bogata roślinność, rzadkie okazy motyli i chrząszczy, samotne stanowisko kosodrzewiny), pow. 11,9 ha.

Barwinek, pow. Krosno — rez. leśny „Modrzyna” (zachowany fragment naturalnego lasu modrzewiowego), pow. 17,7 ha.

Jasionka, pow. Krosno — rez. krajobrazowy „Tysiąclecia” na Górze Cergowej — 716 m (obejmuje znaczną część góry pokryta starym lasem mieszanym z bogatą i ciekawą florą — okazy cisów), pow. 61,4 ha.

Nowa Wieś, pow. Krosno — rez. leśny „Cisy w Nowej Wsi” (las jodłowo–bukowy ze stanowiskiem cisa), pow. 2,2 ha.

Bieszczady

Brzegi Górne, pow. Ustrzyki Dolne — rez. leśny „U źródeł Solinki” (pierwotny las jodłowo–bukowy porastający zbocza wielkiej Rawki, rzadko spotykana roślinność), pow. 345,1 ha,

Brzegi Górne, pow. Ustrzyki Dolne — rez. florystyczny „Połoniny Małej i Wielkiej Rowki” (obejmuje obszary dwu połonin porośnięte rzadkimi gatunkami roślin wysokogórskich i wschodniokarpaccyckich z bogatą fauną), pow. 52,2 ha.

Duszatyn, pow. Sanok — rez. leśno–wodny „Zwieszło” (jeziorka śródleśne na zboczu góry Chryszczatej powstałe na skutek wielkiego osuwiska), pow. 3,9 ha.

Smolnik, pow. Ustrzyki Dolne — rez. roślinny „Zakole” (zespół pierwotnej roślinności torfowiskowej), pow. 5,25 ha.

Kalnica, pow. Lesko — rez. leśny „Olszyna Łęgowa w Kalnicy” (fragment górskiego lasu łęgowego z udziałem olszy szarej), pow. 13,7 ha.

Łubne, pow. Lesko — rez. leśny „Cisy na górze Jawor” (las jodłowo–bukowy o charakterze pierwotnym, duże stanowisko cisów), pow. 3,2 ha.

Wetlina, pow. Lesko — rez. leśny „Wetlina” (pierwotny las bukowo–jaworowy, rzadkie okazy roślinności), pow. 99,5 ha.

Wetlina, pow. Lesko — rez. roślinny „Przełom Solinki” (przełomowy odcinek rzeki Górnej Solinki, na skałach duże skupiska roślin zarodnikowych), pow. 2,3 ha.

Wołosate, pow. Ustrzyki Dolne — rez. torfowiska „Wołosate” (wysokie torfowisko górskie z dobrze zachowaną roślinnością; pierwotną), pow. 2 ha.

Roztocze

Rebizanty, pow. Lubaczów — rez. leśno–wodny „Nad Tanwią” na pograniczu województw rzeszowskiego i lubelskiego (odcinek doliny rzeki Tanew z licznymi progami tworzącymi tzw. szumy).

Zarys dziejów

Czasy najdawniejsze

Ślady pobytu człowieka na terenie Rzeszowszczyzny stwierdzone w okolicach Przemyśla pochodzą ze starszej epoki kamienia — paleolitu sprzed 40–30 000 lat p.n.e. Z następnego okresu, środkowej epoki kamienia — mezolitu, odnajdujemy je w widłach Wisły i Sanu, w okolicach Dębicy, Jarosławia, Radymna i szeregu innych miejscowości.

Dość rozwinięte osadnictwo istniało na terenach Rzeszowszczyzny w okresie młodszej epoki kamienia — neolitu (około 4000 — 1800 lat p.n.e.).

Na początku epoki brązu około 1500 lat p.n.e. pojawiła się ludność tzw. kultury trzcinieckiej, a wkrótce potem — łużyckiej, z której około 1100 lat p.n.e. wytworzyła się na naszych terenach tzw. grupa tarnobrzeska. Ludność ta posiadała wysoki poziom kultury materialnej charakteryzującej się

bogactwem i różnorodnością wyrobów z brązu i ceramiki a nawet żelaza, szkła i bursztynu. Ślady jej pobytu zachowały się niemal na terenie całego województwa, a szczególnie w jego północnej części w widłach Wisły i Sanu. Ludność kultury łużyckiej uważana jest powszechnie za Prasłowian.

Kultura łużycka upada w wyniku najazdów ludów kultury pomorskiej oraz Scytów i Celtów. W latach 550–450 p.n.e. tereny omawiane pozostają pod silnymi wpływami ludów pochodzenia azjatyckiego — Scytów, którzy po zajęciu obszarów obecnej Ukrainy czynili dalekie wyprawy w głąb Europy. Podbojów militarnych oraz kontaktów handlowych między mieszkańcami naszych ziem a Scytami dowodzą liczne znaleziska kultury scytyjskiej.

W następnym okresie (450–350 lat p.n.e.) następuje ekspansja ludów kultury pomorskiej. Nieliczne znaleziska celtyckie zdają się świadczyć, że tereny nas interesujące pozostawały również pod wpływami ludów celtyckich, które w okresie 300–150 lat p.n.e. zajęły zachodnie obszary Polski.

W wyniku przemieszania ludów kultury pomorskiej i łużyckiej wytworzyła się następna nowa kultura prasłowiańska zwana przeworską.

Osadnictwo na terenie Rzeszowszczyzny rozwija się bardzo intensywnie. Zarówno w środkowej (150–300 lat p.n.e.) jak i późnej (300–400 lat n.e.) fazie okresu rzymskiego istnieje tu już dość gęste zaludnienie, o czym świadczą liczne znaleziska osad, grobów, monet itp. Na naszym terenie istniało wówczas hutnictwo żelaza, znano też wyrób stali.

W 2 połowie II w. rozpoczynają się wędrówki Germanów wzdłuż doliny Sanu nad Morze Czarne, które trwały do IV w. Pod koniec IV w. w wyniku najazdu Hunów ulega zniszczeniu ludność kultury przeworskiej.

Okres średniowiecza

Po przejściowym okresie zastoju gospodarczego i kulturalnego spowodowanego najazdem Hunów, około 500 r. plemiona słowiańskie podnoszą się z upadku. Już w VII w. na obecnym terenie woj. rzeszowskiego istnieją duże skupiska ludności. Obok osad otwartych, jakie znamy z wykopalisk m. in. w Rzeszowie, Muninie i Monasterzu, powstają pierwsze osady obronne — grodziska w Wietrznie, Trzciniicy, Brzozowej i Trepczy. Południowe tereny województwa były wówczas zamieszkałe przez słowiańskie plemię Chorwatów, a północne przez plemię Łędzian.

W IX w. w południowej Polsce powstaje silne państwo plemienne Wiślan, w obrębie którego znajdują się tereny obecnego woj. rzeszowskiego po dolinę Sanu. Na pograniczu tego państwa powstaje wówczas szereg wielkich grodów, tzw. „karpackich” lub „wiślańskich”, których ślady zachowały się do naszych czasów.

W X w. w okresie formowania się państwa pierwszych Piastów obszary omawiane należały prawie w całości do Polski. Pod koniec X w., według ruskiego kronikarza. Nestora, w 981 r. książę kijowski Włodzimierz Wielki podbija południowo-wschodnie rubieże Polski zajmując tzw. Grody Czerwieńskie, a wśród nich i Przemyśl.

Od tego czasu rozpoczyna się kilkunastowiekowy okres walk polsko-ruskich. Rzeszowszczyzna stanowi teren pograniczny narażony na niemal ciągle napady Rusinów, Węgrów, Połowców i Pieczyngów, a w XIII w. również i Tatarów. Pod koniec XI w. Przemyśl zostaje stolicą oddzielnego księstwa ruskiego Rościszawiczów.

Od najdawniejszych czasów przez obszary województwa wiodły ważne trakty handlowe: z zachodu na wschód Europy nad Morze Czarne i z północy, z Bałtyku, przez Karpaty na południe, już w początkach XI w. opodal obronnych grodów powstają pierwsze osady handlowe w Przemyślu i Bieczu, a nieco później w Jarosławiu i Sanoku, następuje szybki rozwój rzemiosła i handlu. Równocześnie powstają liczne osady otwarte typu wiejskiego, które z czasem przekształcają się w osady rzemieślniczo-handlowe, a później miasta.

Dość intensywny rozwój osadnictwa przypada na XIII i XIV w. — powstają liczne osady wzdłuż doliny Sanu, na Podgórzu i Podkarpaciu. Do połowy XIV w. obszar obecnego województwa należał w części zachodniej i północnej do książąt polskich, w części wschodniej do ruskiego Księstwa Halicko-Włodzimierskiego.

Granica między Polską a Rusią przebiegała prawdopodobnie wzdłuż doliny Wisłoka, W części zachodniej rozwijało się osadnictwo pochodzenia polskiego a nawet częściowo niemieckiego, natomiast w części wschodniej osadnictwo ruskie przemieszane z polskim. Podział państwowy oraz przynależność narodowościowa osadników spowodowały również zróżnicowanie religijne. Na terenach pozostających pod wpływami książąt ruskich rozwija się religia obrządku wschodniego — greckokatolicka, natomiast na terenach należących do Polski, religia rzymskokatolicka.

W połowie XIV w. Kazimierz Wielki w wyniku kilku kolejnych wypraw zajmuje Ruś Halicko-Włodzimierską przyłączając w latach 1340 — 44 wschodnie tereny dzisiejszego województwa do Polski. Za jego panowania następuje intensywny rozwój osadnictwa; wiele osad otrzymuje organizację miejską opartą na prawie niemieckim (magdeburskim), w miejscach dawnych grodów powstają warowne zamki.

W okresie rządów księcia opolskiego Władysława (1372–78) powstają dalsze osady i miasta, rozwija się handel i rzemiosło. Pod koniec XIV w. dawne ziemie ruskie dostają się przejściowo w posiadanie Węgrów, ale już w 1387 r. wojska królowej Jadwigi przepędzają z zamków i miast węgierskie załogi przyłączając je z powrotem do Polski.

Od wieku XV do I rozbioru

Panowanie Jagiellonów to okres dalszego rozkwitu i rozwoju ziem obecnej Rzeszowszczyzny. W tym czasie tereny województwa należały do kilku jednostek administracyjnych zwanych ziemiami, które z kolei wchodziły w skład różnych województw. Część północno-zachodnia wchodziła w skład ziemi sandomierskiej i ziemi pilzneńskiej województwa sandomierskiego, część południowo-zachodnia — ziemi bieckiej województwa krakowskiego i część wschodnia — ziemi przemyskiej i ziemi sanockiej będącej częścią województwa ruskiego (lwowskiego), część północno-wschodnia do ziemi bełskiej województwa bełskiego.

Powstają nowe osiedla i miasta. Na górzystych terenach Karpat rozwija się osadnictwo pasterskie pochodzenia wołoskiego, liczne osady powstają na Podkarpaciu i Pogórzu, rozpoczyna się zasiedlanie Puszczy Sandomierskiej.

W latach 1473–74 południowe obszary województwa zostały znacznie zniszczone przez najazd wojsk węgierskich Macieja Korwina, Niedługo potem, w roku 1498 pod wodzą hospodara Stefana Wielkiego pustoszą kraj Wołosi, docierając aż do Rzeszowa i Przemyśla. Począwszy od XIII w. ziemie wschodnie są narażone na napady Tatarów, które szczególnie częste stoją się w XVI i XVII w. Wielki najazd Tatarów budziackich w 1624 r. pod wodzą Kantemira Murzy niszczy ziemie aż po Wisłok. W XVII w. napadają te tereny wojska kozackie (1648 r.). Wkrótce cała Polska zostaje ogarnięta wielką wojną z najazdem szwedzkim — wojska Karola Gustawa zajmują również znaczną część obecnej Rzeszowszczyzny.

Po nieudanej wyprawie na Lwów w 1656 r. armia szwedzka nieustannie nękana przez wojska Czarneckiego i partyzantkę chłopską wycofuje się na Sandomierz, gdzie zostaje zamknięta w widłach Wisły i Sanu.

Ledwie przepędzono ostatnie wojska szwedzkie, a już w styczniu 1657 r. nadeszła nowa nawałnica. Grabiąc, niszcząc i paląc porta od pd.–wsch. wielka armia księcia siedmiogrodzkiego Jerzego Rakoczego, który po zawarciu przymierza z Karolem Gustawem szedł na pomoc zagrożonej armii szwedzkiej.

W 1672 r. tereny wschodnie zostają ponownie zagrożone najazdem turecko-tatarskim. Najeźdźcy, pobici przez mieszczan Przemyśla pod Karmanicami i przez wojska Sobieskiego pod Cieszanowem zmuszeni zostają do odwrotu.

Wojny oraz polityka możnowładców i szlachty zapoczątkowują ogólny rozkład Rzeczypospolitej, powodują zanik handlu i rzemiosła, zubożenie i upadek miast. Lud wiejski ugina się pod jarzmem pańszczyzny, chłopci uciekają w góry tworząc oddziały zbójców („beskidników”) lub na Ukrainę — zasilając powstanie kozackie. Już w XVII w. wybuchają antyfeudalne bunty chłopskie w Libuszy, Wyszatycach i wielu innych wsiach. Zbrojne wystąpienia chłopskie powtarzają się dość często w wieku XVIII.

W początkach XVIII w., w okresie tzw. wojny północnej o tron polski między Stanisławem Leszczyńskim a Augustem II, przez ziemie Rzeszowszczyzny przelewają się na przemian wojska obu walczących stron — saskie, szwedzkie, rosyjskie i polskie — niszcząc i rujnując osiedla i ludność.

U schyłku Rzeczypospolitej, w latach 1768–72 toczą się tu uciążliwe walki konfederatów barskich z wojskami rosyjskimi. Na czele oddziałów konfederacji walczy m. in. Kazimierz Pułaski. W 1772 r. wkraczają tu wojska austriackie.

Pod zaborem austriackim

Zajęte ziemie polskie włączone do monarchii austro-węgierskiej otrzymały nazwę „Królestwa Galicji i Lodomerii”, popularnie zwano je „Galicją”. W granicach Galicji znalazły się prawie całkowicie tereny tworzące obecne woj. rzeszowskie. Władze austriackie wprowadzają nowy ład i porządek — ulega zmianie dawny podział administracyjny, powstają tzw. cyrkuły, w których władzę przejmują urzędnicy austriaccy. Likwiduje się szkoły, klasztory i kościoły, wprowadza znaczne ograniczenia swobód obywatelskich i narodowych oraz obowiązkową naukę języka niemieckiego w szkołach. Rozpoczął się napływ kolonistów niemieckich. W wyniku ekonomicznej polityki zaborców nastąpił zanik handlu i rzemiosła oraz upadek miast, co w konsekwencji znacznie pogorszyło warunki bytowe wsi. Gospodarka folwarczna dawała spore dochody właścicielom, ale opierała się na bezlitosnym wyzysku chłopów. Wieś galicyjska służyła z nędzy, ciemnoty i zacofania.

W 1809 r. po bitwie pod Raszynem wkroczyły do Galicji zajmując znaczną część kraju wojska Księstwa Warszawskiego pod wodzą księcia Józefa Poniatowskiego.

Po okresie ogólnego przygnębienia niewolą, postępową część społeczeństwa przygotowuje powstanie; na jego czele stoją Edward Dembowski, Franciszek Wiesiołowski i znany rewolucjonista Julian Maciej Goslar. Powstanie nie dochodzi ostatecznie do skutku. Władze austriackie wykorzystując nędzę i zacofanie chłopów sprytnie podburzają ich przeciw panom.

W lutym 1846 r. wybucha tzw. rabacja chłopów pod przewodnictwem Jakuba Szeli — chłopów ze wsi Smarzowa w pow. jasielskim. Chłopi występują zbrojnie przeciw dworom. Rabacja ogarnia prawie całą zachodnią część województwa, udaremnia wybuch powstania, ale wkrótce i ona zostaje stłumiona przez władze austriackie.

W 1848 r. na Rzeszowszczyznę docierają rewolucyjne hasła Wiosny Ludów. W wielu miastach powstają rady narodowe i gwardie narodowe. Wrzenia wśród mas powodują, że w 1848 r. rząd austriacki ogłasza zniesienie pańszczyzny.

W 1867 r. Galicja otrzymuje autonomię. Możliwość pewnych swobód demokratycznych i narodowych sprzyja szybkiemu rozwojowi życia politycznego, kulturalnego i ekonomicznego. W 2 połowie XIX w. rząd austriacki buduje tu szereg linii kolejowych i dróg bitych, następuje rozwój różnych gałęzi przemysłu. Na Podkarpaciu powstaje przemysł naftowy, miasta szybko dźwigają się z upadku i znacznie rozbudowują. Powoli rozwija się również wieś. Powstają ugrupowania i partie polityczne, w działalności, których niemałą rolę zaczyna odgrywać chłopstwo oraz powstająca klasa robotnicza. W latach 70 powstają tu pierwsze kotki socjalistyczne. W 1895 r. na zjeździe w Rzeszowie zawiązuje się Stronnictwo Ludowe. Już w 1890 r. dochodzi w Przemyśle do pierwszej manifestacji pierwszomajowej.

Sprzeczności narastające w łonie państw kapitalistycznych powodują wybuch I wojny światowej. Wkrótce po wybuchu wojny wojsko austriackie przegrywa bitwę pod Lwowem i rozpoczynają odwrót.

11 września 1914 r. walki przenoszą się na teren obecnego woj. rzeszowskiego. Dochodzi do zaciętych walk obronnych na linii Sanu na przedmościach pod Sieniawą, Jarosławiem i Radymnem. Potężna twierdza Przemyśl dwukrotnie oblegana w marcu 1915 r. dostaje się w ręce Rosjan, których wojska już w jesieni ubiegłego roku dotarły do linii Karpat, Wiosną sytuacja ulega zmianie. 2 maja 1915 r. połączone wojska austro-niemieckie pod dowództwem gen. Mackensena rozpoczęły wielką ofensywę znaną jako bitwa pod Gorlicami. Po kilku dniach niezwykle krwawych walk front został ostatecznie przełamany.

Wojska rosyjskie zmuszone do odwrotu przegrywały kolejne bitwy pod Krosnem, Sanokiem, Rzeszowem, Jarosławiem i Radymnem. 3 czerwca po czterech dniach obrony padł Przemyśl. Po zajęciu

Przemysła front przesunął się dalej na wschód poza nasze terytorium i już do końca wojny tu nie wrócił.

Lata międzywojenne i II wojna światowa

Z chwilą zakończenia wojny i upadku monarchii austriacko-węgierskiej na terenie Rzeszowszczyzny podejmowane są próby utworzenia władzy ludowej. W dniu 6 listopada 1918 r. olbrzymie masy chłopstwa zebrane na wiecu w Tarnobrzegu proklamują utworzenie tzw. Republiki Tarnobrzesckiej, na czele której stoją Tomasz Dąbal i ks. Eugeniusz Okoń, 7 listopada powołano Radę Robotniczo-Żołnierską w Przemyśle, tworząc tzw. Republikę Przemyską. W tym samym czasie w Uściu Gorlickim tworzy się tzw. Republika Łemkowska, w szeregu miejscowościach, m. in. w Sanoku, Nowotańcu, Nadolanach, powstają rady robotniczo-chłopskie. Wrzenia rewolucyjne obejmują wiele miejscowości obecnej Rzeszowszczyzny. Wkrótce jednak plany i dążenia postępowej części społeczeństwa do stworzenia władzy ludowej zostają udaremnione, rządy obejmuje arystokracja i burżuazja.

Po odzyskaniu niepodległości cała dawna Galicja stanowiła jeden z najbiedniejszych i najbardziej zacofanych pod względem gospodarczym i kulturalnym regionów kraju. Dopiero w latach trzydziestych, na terenie Rzeszowszczyzny w ramach tzw. Centralnego Okręgu Przemysłowego rozpoczęto budowę kilku większych zakładów przemysłowych, m. in. w Rzeszowie, Mielcu, Dębicy i Stalowej Woli. Brak rozwiniętego przemysłu, niskie zarobki oraz wprost feudalne stosunki panujące na wsi powodują częste wrzenia wśród mas robotniczo-chłopskich. Na czele tego ruchu stoją Komunistyczna Partia Polski. Począwszy od roku 1921 powstają pierwsze komórki KPP w Krośnie, Tarnobrzegu, Rzeszowie i Mielcu. W 1931 r. powołano Komitety Podokręgowe KPP w Krośnie, Rzeszowie i Tarnowie, w Przemyśle rozwija działalność Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy. Na wsi rzeszowskiej rozwija się radykalny ruch ludowy. We wspólnej walce przeciw wyzyskowi możnych i rządów sanacji rodzi się sojusz robotniczo-chłopski.

Pierwsze strajki wybuchają w 1923 r. w Przemyśle i Sanoku. W latach kryzysu ekonomicznego dochodzi do częstych strajków i manifestacji robotniczych i chłopskich. W wielu miastach i wsiach Rzeszowszczyzny mają miejsce starcia z policją, więzienia pełne są aresztowanych komunistów i ludowców.

W 1932 r. wybucha tzw. powstanie chłopskie w powiecie leskim krwawo stłumione przez wojsko i policję. Wielkie strajki chłopskie mają miejsce w latach 1933 i 1937, podczas burzliwych manifestacji dochodzi do starć z policją, leje się krew chłopów w Krośnie, Muninie, Grodzisku Dolnym, Nockowej, Harcie, Wólce Podlesnej, Krzeczowicach i wielu innych wsiach. Sanacyjne władze przeprowadzają pacyfikacje szeregu wsi, stosują represje wobec ludności i aresztują setki działaczy chłopskich.

Już w pierwszym dniu napaści Niemiec na Polskę, 1 września 1939 r. na miasta Rzeszowszczyzny padają hitlerowskie bomby. W kilka dni potem, 6 września oddziały niemieckie przekraczają od strony Czechosłowacji graniczną grań Karpat i mimo zaciętego oporu nielicznych jednostek polskich posuwają się szybko naprzód. Równocześnie wojska niemieckie przełamują front na zachodzie i już 7 września zajmują Pilzno. Od południa naciera hitlerowski 18 Korpus Alpejski, od zachodu 22 Korpus Pancerny.

Nowo utworzona tzw. armia „Karpaty”, złożona zaledwie z 2 dywizji piechoty WP i trzech brygad, próbuje zatrzymać najeźdźcę hitlerowskiego na linii Wisłoka, ale z powodu zbyt szczupłych sił, nieudolności dowództwa oraz zagrożenia otoczeniem rozpoczyna odwrót.

8 września Niemcy zajmują Jasło i Krosno.

Wycofująca się 10 Brygada Kawalerii płka S. Maczka, jedyna w przedwojennym wojsku polskim brygada pancerno-motorowa, usiłując powstrzymać pochód wroga stacza z hitlerowcami zwycięskie pojedynki pod Rzeszowem, Albigową i Jarosławiem. Na północy ostatnie oddziały armii „Kra-ków” toczą zacięte walki obronne pod Baranowem i Tarnobrzegiem, dochodzi do bitew pod Kolbuszową oraz na wschodzie pod Birczą, 15 września pada Przemyśl. W początkach drugiej połowy września dochodzi do ostatnich większych bitew pod Oleszycami i Narolem. Oddziały armii „Kra-ków” i „Lublin” usiłują tu przerwać obronę niemiecką i przebić się w kierunku Lwowa, ale po kilku dniach niezwykle krwawych walk zostają kolejno rozbite i zmuszone do kapitulacji.

Tak więc w ciągu niespełna dwóch tygodni tereny województwa zostały całkowicie opanowane przez wroga. Hitlerowcy rozpoczynają swoje rządy od aktów gwałtu, grabieży i morderstw. Już w pierwszych dniach okupacji dokonują licznych egzekucji ludności polskiej i żydowskiej w Przemyślu, Dynowie, Rozdzielu, Rudniku, Jarosławiu, Nisku i wielu innych miejscowościach.

Kiedy wojska niemieckie po rozbiciu sił polskich zbliżyły się do granicy ZSRR, Armia Radziecka w celu ochrony i zabezpieczenia interesów ludności etnicznie ruskiej wkroczyła na tereny Zachodniej Ukrainy i Białorusi. Między hitlerowskimi Niemcami o Związkiem Radzieckim została wówczas ustalona tzw. linia demarkacyjna, która w obrębie województwa przebiegała wzdłuż doliny Sanu. Wojska niemieckie zostały zmuszone do wycofania się z części terytorium zajętego na wschód od linii tej rzeki. Tak więc tereny położone na wschód od linii Sanu zostały włączone do Związku Radzieckiego. Natomiast pozostały obszar obecnej Rzeszowszczyzny znalazł się pod okupacją niemiecką i wchodził w skład tzw. Generalnego Gubernatorstwa.

Już w początkowym okresie okupacji w odpowiedzi na wzmagający się terror okupanta powstaje ruch oporu. W Rzeszowskim rozpoczyna działalność Związek Rad Robotniczo-Chłopskich „Młot i Sierp” oraz organizacja Czyn Chłopsko-Robotniczy, na Podkarpaciu — Związek Komunistów Podkarpacia, w Tarnobrzegu — „Odwet”, w wielu miejscowościach powstają komórki ZWZ, późniejsze AK. Począwszy od 1940 r. bardzo aktywnie rozwija się ruch oporu w środowisku wiejskim, komórki ROCH i BCh działają prawie we wszystkich powiatach obecnej Rzeszowszczyzny. W oparciu o liczne działające tu organizacje i związki lewicowe powstaje Polska Partia Robotnicza. Już w styczniu 1942 r. w Rzeszowie powołano jako jeden z pierwszych w kraju Komitet Okręgowy PPR. Liczne komórki PPR powstają wkrótce niemal we wszystkich powiatach. Do walki z wrogiem organizacja tworzy oddziały zbrojne GL, a potem AL.

Gdy w czerwcu 1941 r. Niemcy napadają na Związek Radziecki, na linii Sanu dochodzi do zaciętych walk. W latach 1943 i 1944 następuje znaczne nasilenie walk partyzanckich, w rejonie Rzeszowszczyzny działają liczne oddziały GL i AL, BCh, AK i partyzantki radzieckiej. Mnożą się akty sabotażu i akcje na niemieckie posterunki i Oddziały wojskowe; w różnych regionach dochodzi do większych bitew partyzanckich.

Zimą 1944 r. przez północno-wschodnie tereny województwa przemaszerowuje w zwycięskim pochodzie 1 Ukraińska Dywizja Partyzancka gen. Werszyhory. Terror okupanta nasila się — w miejscach masowych straceń i obozach zagłady giną tysiące Polaków i ludność pochodzenia żydowskiego. Hitlerowcy przeprowadzają masowe aresztowania i pacyfikacje wsi, ponad 140000 Polaków wywożą na przymusowe roboty do Niemiec. W rejonie samej tylko Kotliny Sandomierskiej okupant wysiedla ponad 50 wsi zamieszkałych przez 18000 ludzi. Na ziemiach obecnego województwa istniało 17 obozów zagłady, w tym wielkie obozy w Pustkowie i Szebniach, w których zginęło kilkadziesiąt tysięcy ludzi. W obozach jenieckich w Pełkiniach, Majdanie Królewskim, Nehrybce, Rymanowie i innych ginie ponad 60 000 jeńców radzieckich, w Nehrybce — tysiące Włochów.

W wyniku błyskawicznego uderzenia wojsk radzieckich I Frontu Ukraińskiego dowodzonego przez marszałka J. S. Koniewa w ramach tzw. Operacji Lwowsko-Sandomierskiej już 21 lipca 1944 r. w rejonie powiatu lubaczowskiego pierwsze oddziały radzieckie wkraczają na ziemię rzeszowską. W kierunku Jarosławia nacierają oddziały I Armii Pancerniej Gwardii gen. płka Kotukowa, równocześnie w kierunku Przemyśla nacierają wojska 3 Armii Pancerniej gen. Rybalki, a na północ w kierunku Sandomierza zdążają oddziały 13 Armii gen. Puchowa. 29 lipca żołnierze radzieccy z 350 DP docierają do Wisły w rejonie Baronowa i nazajutrz wspólnie z polskimi partyzantami BCh z oddziału „Czernika” forsują Wisłę rozpoczynając tworzenie słynnego „przyczółka baranowskiego”. Ofensywa radziecka zostaje zatrzymano r»a linii Wisłoki i Przedgórzem Karpat. Przez okres października i listopada 38 armia gen. Moskalenki wzmocniona 1 czechosłowackim korpusem armijnym toczyła zacięte boje o przełamanie niemieckich linii obronnych w Karpatach, tzw. „Karpatenfestung” i opanowanie Przełęczy Dukielskiej.

Tymczasem na wyzwolonych terenach Rzeszowszczyzny rozpoczyna się organizacja nowej władzy. 18 sierpnia 1944 r. w Rzeszowie odbyło się pierwsze posiedzenie Wojewódzkiej Rady Narodowej, równocześnie tworzone są rady narodowe w powiatach, miastach i gromadach.

W rejonie Rzeszowa i Przemyśla formują się jednostki Odrodzonego Wojska Polskiego.

Po kilku miesiącach walk pozycyjnych, 12 stycznia 1945 r. rusza nowa potężna ofensywa wojsk radzieckich z przyczółka baranowskiego, 15 stycznia rozpoczyna się natarcie w rejonie Jasła. W ciągu kilku następujących dni pozostałe tereny województwa zostają całkowicie wyzwolone.

W wyniku działań wojennych oraz zbrodniczej działalności okupanta, ziemia rzeszowska poniosła olbrzymie straty. W gruzach legło 829 zakładów przemysłowych, około 80 tys. izb mieszkalnych, ponad 50 tys. gospodarstw chłopskich, życie utraciło ogółem 145 tys. osób. Smutną pamiątką okrutnych lat wojny i okupacji jest blisko 1400 miejsc walk i męczeństwa oraz 252 cmentarze wojenne i zbiorowe mogiły.

Walki o utrwalenie władzy ludowej

W niedługi czas po przepędzeniu okupanta na wyzwolonych obszarach ziemi rzeszowskiej rozwija się wroga działalność reakcyjnego podziemia. Przeciw młodej władzy ludowej występują zbrojne bandy NSZ, WIN, NÓW oraz reakcyjne elementy AK. Mnożą się napady na urzędy i instytucje, placówki MO, UB, członków PPR, żołnierzy WP i Armii Czerwonej. Wsteczne siły siejąc strach wśród ludności wiejskiej usiłują za wszelką cenę przeszkodzić w realizacji reformy rolnej i parcelacji majątków obszarniczych. Na terenie Rzeszowszczyzny działalność przeciw młodej władzy podejmuje około 50 band terrorystyczno-rabunkowych (w tym 24 większe) liczących ogółem ponad 5000 ludzi. Walki z nimi trwają kilka lat i kończą się ich całkowitą likwidacją.

Równocześnie na południowo-wschodnich terenach województwa rozpoczynają zbrodniczą działalność bandy Ukraińskiej Powstańczej Armii stanowiącej zbrojne ramię Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów. Działalność OUN popierana przez Niemców a potem wspierana przez mocarstwa zachodnie była wymierzona przeciw Polsce i ZSRR, jej celem miało być stworzenie tzw. Samostijnej Ukrainy. Na terenie Polski w tzw. Zakierzońskim Kroju, który obejmował obszary zamieszkane częściowo przez ludność pochodzenia ukraińskiego, sfanatyzowane elementy ukraińskie przystąpiły do bezwzględnej likwidacji władzy i ludności polskiej. OUN dysponowała tu dobrze zorganizowaną siecią swoich komórek, specjalną służbą bezpieczeństwa oraz silnie uzbrojonymi oddziałami UPA. Organizacja OUN w okresie najbardziej rozwiniętej działalności posiadała tu 18 większych band (oddziałów) UPA liczących łącznie ponad 3000 ludzi.

Początkowo cała działalność uchodziła im prawie bezkarnie, do października 1945 r. bandy UPA spaliły w powiecie jarosławskim i przemyskim 45 wsi; tylko w ciągu jednej nocy z 4 na 5 marca 1946 r. spaliły 6 wsi w powiecie lubaczowskim. W sumie przez cały okres walk z bandami zniszczeniu uległo większość wsi w powiatach lubaczowskim, jarosławskim, przemyskim, sanockim, leskim i ustrzyckim, a tysiące ludzi straciło życie lub dobytek. Ponad 1/5 obszaru województwa została niemal całkowicie wyłączona z życia gospodarczego, zniszczeniu uległo tu około 57 tys. gospodarstw, a 310 tys. ha ziemi legło odłogiem.

Oprócz wrogiego nastawienia do społeczeństwa polskiego, działalność band UPA była skierowana również przeciw ludności ukraińskiej, która nie godziła się z ich nacjonalistycznymi poglądami. Już z końcem wiosny 1945 r. do walk z bandami skierowano tu 3 dywizje WP.

Mimo dużych wysiłków, walki znacznie się przeciągały i przynosiły wiele ofiar. 28 marca 1947 r. od kul ukraińskich nacjonalistów zginął w Jabłonkach pod Baligrodem gen. Karol Świerczewski „Walter”.

W kwietniu 1947 r. na mocy specjalnej uchwały rządu rozpoczęto operację oznaczoną kryptonimem „Wista”. Na obszary pozostające pod wpływami OUN skierowano duże oddziały wojska a równocześnie rozpoczęto przesiedlanie ludności ukraińskiej. UPA pozbawiona oparcia w ludności i niszczone w bezpośrednich starciach, traciła grunt pod nogami. Z chwilą zlikwidowania jesienią 1947 r. „krajowego prowidynta” OUN oraz ujęcia w marcu 1948 r. dowódcy UPA, działalność band została zlikwidowana.

Podczas walk z bandami reakcyjnego podziemia organa MO i SB oraz jednostki WP przeprowadziły wspólnie około 2500 większych akcji i operacji. Bandy dokonały ogółem 9065 napadów terrorystyczno-rabunkowych, w wyniku których straciło życie 4179 osób, a wiele tysięcy odniosło rany. W walce z podziemiem poległo ponad 1000 funkcjonariuszy MO i SB, członków ORMÓ oraz żołnierzy WP, KBW i WOP.

Podział etnograficzny i sztuka ludowa

Ziemie obecnego woj. rzeszowskiego położone na dawnym pograniczu polsko–ruskim były w odległych wiekach zasiedlane przez różny element narodowościowy. Obok zasadniczego osadnictwa polskiego i ruskiego nie miały tu wpływu migracje wołoskie, lokalna kolonizacja niemiecka a nawet osiedlanie jeńców wojennych różnej narodowości. Środowisko geograficzne i warunki przyrodnicze, różnice narodowościowe i kulturowe oraz różne formy zajęć ludności spowodowały wytworzenie się kilku oddzielnych grup etnicznych.

W środkowej części województwa w dorzeczu dolnego Wisłoka, na pograniczu Kotliny Sandomierskiej i Pogórza, w okolicach Rzeszowa, Łańcuta i Przeworska zamieszkuje grupa Rzeszowiaków. Centralną część Kotliny Sandomierskiej w widłach Wisły i Sanu obejmującą region dawnej Puszczy Sandomierskiej zamieszkuje grupa etniczna Lasowiaków. Północny kraniec województwa położony po prawej stronie Sanu pozostaje w zasięgu grupy Borowiaków.

Północna część Kotliny Sandomierskiej wzdłuż prawej strony Wisły pozostaje pod wpływami Sandomierzan. Obszary północne w dorzeczu dolnej Wisłoki w północno–zachodniej części województwa zasiedlają Krakowicy Wschodni, Centralną partię Pogórza Karpackiego od doliny Sanu koło Dynowa na wschodzie do doliny rzeki Białej koło Grybowa na zachodzie zamieszkuje duża grupa etniczna Pogórczan (Podgórczan), obniżenie Dołów Jasielsko–Sanockich – Dolinianie.

Południowe regiony górskie zamieszkiwały dawniej dwie grupy etniczne góralskie: Łemkowie w rejonie Beskidu Niskiego i Bojkowie w rejonie Bieszczadów. Wojna, a potem walki z bandami UPA i akcja przesiedleńcza ludności spowodowały, że jedynie w zachodniej części Beskidu Niskiego w rejonie powiatu gorlickiego ocalały nieliczne skupiska ludności łemkowskiej, zachowującej do dziś swój regionalny folklor.

Bieszczady i Beskid Niski są obecnie zasiedlane ludnością pochodzącą z różnych stron kraju, głównie Małopolski; nowo tworzącą się grupę etnograficznie nazywają grupą Bieszczadzką. Wszystkie wymienione wyżej grupy etniczne zaliczane są do gałęzi Małopolskiej.

Wschodnie obszary województwa położone na dawnym pograniczu etnicznym polsko–ruskim zamieszkuje ludność zaliczona do gałęzi tzw. Kresowiaków lub tzw. Pogranicza Nadszańskiego.

Grupy etniczne zamieszkujące Rzeszowszczyznę wytworzyły swoisty folklor i kulturę ludową. Postęp i cywilizacja, które wkroczyły na wieś rzeszowską, powodują ogólne zanikanie dawnych obrzędów, zwyczajów i strojów ludowych, ale jeszcze w wielu regionach województwa poszczególne środowiska skrzętnie kultywują stare tradycje i kontynuują twórczość artystyczną i plastykę ludową.

Niezwykle bogato prezentują się stroje poszczególnych grup etnicznych, i tak np. strój rzeszowski męski składa się z brązowej sukmany z płótna samodziałowego, niebieskiej kamizelki i niebieskich spodni z czerwonym lampasem, białej haftowanej koszuli, butów z cholewami i czarnego kapelusza filcowego oraz białego pasa zdobionego mosiężnymi kółkami.

Strój kobiecy składa się z białej koszuli zdobionej białym haftem dziurkowanym, zielonej spódnicy i takowego lejebiko naszywanego koralikami i cekinami, zapaski z białego płótna bogato przybranej białym haftem, butów z cholewkami, kolorowej chusty na ramiona, koralu i czepka na głowę w kolorze czerwonym.

Strój Lasowiaków był może bardziej prosty, odpowiadał charakterowi mieszkańców lasu, mężczyźni nosili białe lniane ubrania, brązową sukmanę, szeroki pas skórzany zwany „trzosem” i takową torbę zwaną „kaletą”. W strojach Pogórczan zwracały szczególną uwagę bogate hafty i koronki, ludową muzykę, pieśni, tańce, obrzędy, gawędy rozwijają i propagują liczne zespoły regionalne działające m. in. w Kroczkowej, Krośnie, Bobowej (Pogórczan), Szalowej, Bielance (Łemków), Haczowie, Wójtowej, Trzcianie i Budziwoju (Rzeszowiaków). Na szczególną uwagę zasługują reprezentacyjne zespoły folklorystyczne, m. in. Zespół Pieśni i Tańca przy WDK w Rzeszowie, Zespół Pieśni i Tańca „Lasowiacy” w Stalowej Woli, Regionalny Zespół Pieśni i Tańca „Rzeszowiacy” w Mielcu oraz Zespół Pieśni i Tańca przy Technikum Rolniczym w Dzikowie.

Prawie każda z grup etnicznych posiadała inne, swoiste cechy budownictwa. Inne chałupy budowano u Lasowiaków, inne u Łemków. Zagrody Lasowiackie zajmowały zwykle znaczny obszar terenu z oddzielnie stojącymi budynkami (chałupa, stajnia, stodoła). Doskonałym przykładem budownictwa tego typu jest stara zagroda w Sudolach koło Raniżowa. Zagrody łemkowskie i bojkowskie były z

reguły jednobudynkowe. W obu wypadkach długa chałupa mieściła część mieszkalną, stodołę i stajnię. Chałupy łemkowskie posiadały dachy dwuspadowe, chałupy bojkowskie dachy czterospadowe. Przykłady d. budownictwa łemkowskiego i bojkowskiego możemy zobaczyć w sanockim skansenie. Różnice były również w budownictwie sakralnym. Cerkwie bojkowskie wyróżniały się tzw. podziałem trójdzielnym (babiniec, nawa główna i prezbiterium) z osobno stojącą dzwonnica. Cerkwie łemkowskie z charakterystycznie spiętrzonymi dachami brogowymi były połączone z dzwonnica w jedną całość.

Zachowane do dziś drewniane kościoły i cerkwie są niejednokrotnie pięknymi zabytkami architektury ludowych budowniczych i cieśli.

Rozsiane po Rzeszowszczyźnie stare kapliczki posiadają oryginalne rzeźby świątków artystycznie wykonane w kamieniu lub drzewie. Jeszcze dziś na Rzeszowszczyźnie działa blisko stu rzeźbiarzy ludowych.

Jedną z bardziej ciekawych dziedzin twórczych rzemiosła ludowego jest ceramika. Garncarstwem zajmuje się jeszcze wielu wytwórców. Największe ich skupisko i ośrodek wytwórczy znajduje się w okolicy Medyni w powiecie łańcuckim. Tradycyjnymi ośrodkami garncarskimi są ponadto Kołaczyce i Mrzygłód. Obecna produkcja garncarska obejmuje głównie wyroby codziennego użytku, np. miski, garnki, doniczki kwiatowe, dzbany i donice. Rozwija się również produkcja o charakterze pamiątkarskim zorganizowana przez spółdzielnię CPLiA

W Bobowej i Korczyni kontynuowane są stare tradycje tkackie, istniejące tu spółdzielnie zrzeszają licznych chałupników produkujących piękne koronki, hafty i dywany, które są przedmiotem eksportu.

W okolicy Rudnika nad Sanem od dawna istniało ludowe rzemiosło koszykarskie rozwinięte obecnie na skalę przemysłową. Istniejące w Rudniku zakłady produkcyjne zatrudniają, kilkuset chałupników w okolicznych miejscowościach. Rudnickie wyroby nie pozbawione cech ludowych są w znacznej części eksportowane.

Ponadto w wielu miejscowościach rozwinęło się plecionkarstwo różnych przedmiotów ozdobnych ze słomy, zabawkarstwo i piernikarstwo. Zanikają natomiast stare tradycje sztuki kowalskiej i malarstwo ludowego.

Gospodarka i kultura

Ludność i zatrudnienie

Przed wybuchem II wojny światowej tereny dzisiejszego województwa zamieszkiwało blisko 2 mln osób (1 801 000 wg danych z 1931 r.).

W okresie okupacji ludność województwa poniosła olbrzymie straty wynoszące ok. 15% stanu przedwojennego. W pierwszych latach po wyzwoleniu nastąpiły dalsze poważne ubytki ludności związane z wyjazdem na Ziemię Zachodnie (około 250 000 osób) oraz przesiedleniami do Związku Radzieckiego (około 270 000 osób).

Stan ludności w 1946 r. wynosił 1 535 000 mieszk., w roku 1950 spadł do 1 367 000 osób. Obecnie, wg stanu na koniec 1970 r. woj. rzeszowskie posiadało ponad 1 757 000 mieszk. W ogólnym stanie ludności mężczyźni stanowią 49%, kobiety ponad 51%.

W miastach i osiedlach zamieszkuje 483 000 osób (270 000 1931 r., 240 000 — 1946 r.), co stanowi ponad 27% ogółu mieszk. (odpowiednio 16% i 15,7%). Zawodowo pracuje ponad 436 000 osób, w tym w gospodarce społecznej ok. 420 000 osób. W strukturze zatrudnienia pierwsze miejsce zajmuje przemysł — ok. 180 000 osób, następnie budownictwo — prawie 42 000 osób, transport — 45 000 osób, w dalszej kolejności postępują handel, oświata i kultura, rolnictwo itd. W stosunku do lat przedwojennych nastąpił ponad dwukrotny wzrost ogółu zatrudnionych, natomiast w przemyśle zatrudnienie wzrosło prawie pięciokrotnie.

Przemysł

Przemysł Rzeszowszczyzny ma bogate tradycje. Już w zamierzchłych czasach istniało na tych terenach rozwinięte hutnictwo żelaza. W Grodzisku Dolnym koło Przeworska odkryto skupisko kilkuset pieców hutniczych z IV w. przed n.e.

W XVI–XVIII w. w Kotlinie Sandomierskiej czynne były liczne hamernie i kuźnie, w których wytapiano i przerabiano żelazo z miejscowej rudy darniowej. W szeregu miejscowości istniały też huty szkła, a w miastach rozwinięty był przemysł tkacki i sukienniczy.

Wojny trwające niemal bez przerwy przez cały XVII i XVIII w. powodują ogólny upadek rzemiosła i przemysłu, który pogłębia się jeszcze bardziej w okresie zaborów. Dopiero w połowie XIX w. pojawiają się pierwsze kapitalistyczne zakłady przemysłowe.

Jednym z pierwszych był założony w 1832 r. zakład kotlarsko–kowalski w Sanoku (późniejsza fabryka wagonów kolejowych, obecnie autobusów).

W następstwie wynalazku Łukasiewicza rozpoczyna się tu w 2 połowie XIX w. szybki rozwój przemysłu naftowego. W 1883 r. na Podkarpaciu działa już wiele kopalń i 51 destylarni ropy naftowej. W 1884 r. ruszyła fabryka urządzeń wiertniczych w Gliniku koło Gorlic.

Przed 1939 r. na omawianych terenach istniały łącznie 1244 zakłady przemysłowe. Były to głównie małe fabryczki i zakłady typu rzemieślniczego zatrudniające zaledwie po kilku lub kilkunastu robotników. Obok stosunkowo dobrze rozwiniętego przemysłu naftowego było tu zaledwie kilka większych fabryk. Dopiero pod koniec okresu międzywojennego, w roku 1937, w ramach tzw. Centralnego Okręgu Przemysłowego (COP) rozpoczęto budowę kilku większych zakładów przemysłowych. Do 1939 r. uruchomiono produkcję w 19 obiektach, które dały zatrudnienie niespełna 15 000 osób.

W wyniku wojny zniszczeniu uległo 829 zakładów, co stanowi 66% stanu z 1939 r. Okupant zniszczył głównie większe obiekty przemysłowe, mające duże znaczenie dla gospodarki narodowej.

Bezpośrednio po wyzwoleniu rozpoczęto odbudowę zniszczonych fabryk i zakładów. W trudnych warunkach robotnicy sami przystąpili do usuwania zniszczeń i ratując to co ocalało uruchamiali produkcję. Właściwy etap rozwoju tej gałęzi gospodarki rozpoczął się w 1946 r. po wydaniu dekretu o nacjonalizacji przemysłu. W okresie planu 3–letniego nastąpiła szybka odbudowa zniszczeń wojennych.

Poważną rozbudowę przemysłu podjęto już w okresie planu 6–letniego (1949–55), powstały wówczas m. in. Fabryka Śrub w Łańcucie, Fabryka Materiałów Izolacyjnych w Gorlicach, Przetwórnia Tytoniu w Leżajsku, Fabryka Farb i Lakierów w Dębicy, Fabryka Firanek w Skopaniu. W tym okresie przemysł Rzeszowszczyzny pochłaniał prawie 10% ogólnopństwowych nakładów inwestycyjnych. W wyniku zainwestowania tak poważnych środków, wartość produkcji globalnej przemysłu w 1955 r. wzrosła o 386% w porównaniu do stanu w 1949 r. W końcu 1955 r. na terenie województwa czynnych już było 14 dużych zakładów przemysłowych.

Kolejnym etapem rozwoju przemysłu były l. 1956–60. Wybudowano wówczas: Kombinat Drzewny w Rzepedzi, Fabrykę Gumy w Sanoku, Hutę Szkła Technicznego w Krośnie, Zakłady Mięsne w Rzeszowie, zapórę i elektrownię wodną w Myczkowcach oraz szereg innych obiektów przemysłowych. Rozpoczęto również budowę kopalni i zakładów przetwórczych siarki w rejonie Tarnobrzega. W 1960 r. kombinat siarkowy w Machowie rozpoczął produkcję czystej siarki, w roku dostępnym podjęto tu produkcję kwasu siarkowego.

W latach 1945–65 na Rzeszowszczyźnie wybudowano ponad 20 dużych zakładów przemysłu kluczowego oraz około 1000 obiektów przemysłu terenowego i spółdzielczości. Rozbudowano i unowocześniono ponad 50 dużych zakładów.

Łato ostatniej pięcioletki to dalszy okres intensywnego uprzemysłowienia województwa. W tym czasie prowadzono prace przy rozbudowie tarnobrzeskiego zagłębia siarkowego, gdzie uruchomiono m. in. kolejne oddziały przetwórcze siarki, fabryki kwasu siarkowego i superfosfatów, rozpoczęto wydobywanie siarki wytapianej pod ziemią w kopalni Jezioro oraz kontynuowano budowę drugiej kopalni odkrywkowej w Machowie.

W przemyśle surowców odkryto i zagospodarowano nowe złoża gazu ziemnego, którego roczne wydobycie wynosi ponad 4680 mln m³ oraz ropy naftowej. W 1968 r. oddano do użytku wielką zapórę

i hydroelektrownię na Sanie w Solinie. Z większych zakładów pracy, jakie w okresie lat 1966–1970 oddano do użytku warto wymienić: Zakłady Mięsne w Nisku, Fabrykę Mebli w Strzyżowie, Fabrykę Przyczep w Zagórzku k. Sanoka, Zakłady Graficzne w Rzeszowie, Hutę Szkła w Krośnie, Zakłady Wytwórcze Elementów Prefabrykowanych w Kolbuszowej, Głogowie i Stalowej Woli. Szereg zakładów zostało zmodernizowanych i rozbudowanych.

W 1970 r. Rzeszowszczyzna posiadała 2652 większe zakłady przemysłowe oraz ponad 5400 zakładów pomocniczych i rzemieślniczych.

Przemysł stanowi dzisiaj najważniejszy dział gospodarki narodowej województwa. Globalna wartość produkcji przemysłowej wynosi blisko 49 mld zł, co stanowi ok. 5% wartości produkcji przemysłowej kraju i pod względem uprzemysłowienia stawia nas na 8 miejscu.

W okresie powojennym w województwie rzeszowskim nastąpił poważny rozwój przemysłu, w wyniku czego generalnej zmianie uległa jego struktura gospodarcza. Tak poważny rozwój przemysłu mógł nastąpić głównie w oparciu o surowce pochodzenia miejscowego.

Dominującą rolę odgrywa tu przemysł metalurgiczny, motoryzacyjny i chemiczny, poważną pozycję zajmuje również przemysł spożywczy, drzewny, materiałów budowlanych, szklarski i elektrotechniczny.

Najważniejsze ośrodki przemysłowe to: Stalowa Wola, Rzeszów, Mielec, Sanok, Przemyśl, Tarnobrzeg, Dębica, Jasło, Krosno i Gorlice.

Rolnictwo

W okresie międzywojennym tereny dzisiejszego województwa stanowiące część tzw. Polski „B” mimo wyraźnej struktury rolniczej były mocno pod tym względem zacofane. W 1939 r. jedynym źródłem utrzymania dla około 80% miejscowej ludności było rolnictwo. Znaczna część ziemi należała do obszarników. Około 600 wielkich właścicieli ziemskich posiadało 254000 ha gruntów, podczas gdy do 341 000 gospodarstw chłopskich należało 1110000 ha gruntów. Z ogólnej ilości gospodarstw chłopskich 46% stanowiły gospodarstwa karłowate do 2 ha użytków rolnych. Gospodarka rolna była prowadzona na bardzo niskim, wprost prymitywnym poziomie i nie mogła stanowić podstawy do wyżywienia chłopskich rodzin, toteż wieś rzeszowska cierpiała nędzę i niedostatek.

Wojna zniszczyła ponad 50000 zagród chłopskich i 230000 ha gruntów. Z powierzchni ziemi zginęło całkowicie kilkadziesiąt wsi, przeciętnie o 60% zmniejszyła się powierzchnia zasiewów i stan pogłowia inwentarza żywego.

Bezpośrednio po wyzwoleniu na mocy dekretu PKWN z dnia 6 września 1944 r. o reformie rolnej rozpoczęła się wielka akcja parcelacji obszarniczych majątków. Z ogólnej liczby 254000 ha gruntów stanowiących własność obszarników, 80% rozdano bezrolnym i małorolnym chłopom, w wyniku czego powstało 15592 nowych gospodarstw chłopskich oraz zwiększono areał w 32626 gospodarstwach mało- i średniorolnych,

W 1946 r. na skutek zniszczeń wojennych przeciętna plonów znacznie spadła. W latach 1946–47 powstały dalsze ubytki w stanie rolnictwa. W wyniku walk z bandami UPA dziesiątki wsi uległy zniszczeniu. Na skutek przesiedlenia ludności ukraińskiej do Związku Radzieckiego i na Ziemi Odzyskane opustoszało 57000 gospodarstw o powierzchni 310 000 ha gruntów ornych. Opuszczone tereny przez długie lata nie były zagospodarowywane z powodu braku osadnictwa.

Tak więc rozwój gospodarki rolnej w województwie rzeszowskim rozpoczął się od stanu znacznie niższego od średniego poziomu lat międzywojennych.

W 1949 r. rozpoczęła się kolektywizacja wsi. Jako jedne z pierwszych powstały spółdzielnie produkcyjne w Wetlinie, Uściu Gorlickim, Jaworzu i Nienowicach. W tym okresie, głównie na wyludnionych obszarach województwa, zaczęły powstawać również Państwowe Gospodarstwa Rolne.

Na skutek właściwej polityki rolnej, wprowadzenia nowoczesnych metod uprawy, mechanizacji i melioracji, nastąpiła szybka odbudowa gospodarki rolnej, wzrosty plony, pogłowia zwierząt i powierzchnia Upraw. Dzięki dużym nakładom inwestycyjnym na rolnictwo nastąpiła generalna przebudowa struktury gospodarczej wsi.

Ogólna powierzchnia użytków rolnych wynosi prawie 1070000 ha, w tym grunty orne zajmują powierzchnię 760 000 ha, łąki i pastwiska 299000 ha, sady około 10000 ha.

Główne produkty rolne to żyto, pszenica i ziemniaki, w dużych ilościach uprawia się również rzepak, buraki cukrowe i tytoń. Najlepsze plony zbóż i ziemioplodów uzyskuje się w powiatach: łańcuckim, przeworskim i jarosławskim. Stan zwierząt gospodarskich jest stosunkowo wysoki.

Dominującą rolę w gospodarce rolnej województwa odgrywają gospodarstwa indywidualne, które zajmują około 91% ogólnej powierzchni użytków rolnych, PGR zajmują 8%, spółdzielnie produkcyjne 1%. Na Rzeszowszczyźnie jest ogółem 200 państwowych gospodarstw rolnych i 53 spółdzielnie produkcyjne. Poważną rolę w gospodarce naszej wsi odgrywają kółka rolnicze (blisko 1500).

W 1939 r. tylko 6 wsi posiadało światło elektryczne (około 1%), obecnie elektryfikacją objęte jest prawie 85% gospodarstw. W Lasy zajmują powierzchnię około 636 000 ha. Główny drzewostan stanowi sosna, jodła i buk. Roczny uzysk drewno (grubizny) wynosi około 1 400 000 m³.

Budownictwo mieszkaniowe

Nie najlepsza sytuacja mieszkaniowa w okresie międzywojennym uległa znacznemu pogorszeniu podczas wojny, w wyniku której zostało zniszczonych 8800 budynków w miastach i 50000 budynków mieszkalnych na wsi. W pierwszym etapie prac po wyzwoleniu rozpoczęto usuwanie zniszczeń wojennych, dopiero w końcowym okresie planu 3-letniego w 1949 r. oddano do użytku z nowego budownictwa pierwsze 316 izb mieszkalnych.

Rozwój budownictwa mieszkaniowego przybrał na sile szczególnie w latach 1956–60. Niemal całkowitej zmianie uległ wygląd miast i osiedli Rzeszowszczyzny. Powstały nowe miasta: Stalowa Wola, Nowa Dęba i Sarzyna; odbudowano z gruzów Jasło, rozbudował się Rzeszów; większe lub mniejsze osiedla wyrosły we wszystkich miastach, a szczególnie w Tarnobrzegu, Krośnie, Sanoku, Przemysłu, Gorlicach, Mielcu, Dębicy i Jarosławiu.

Oprócz miast w poważnym stopniu rozwinęło się budownictwo mieszkaniowe na wsi. Rocznie buduje się tu prawie 3800 budynków mieszkalnych. Wieś rzeszowska staje się murowana, widać to szczególnie w takich powiatach jak: rzeszowski, łańcucki, dębicki, mielecki, gorlicki, jasielski, krośnieński, sanocki i Przeworski.

Komunikacja

Po wyzwoleniu rozpoczęto szybką odbudowę zniszczonej sieci komunikacyjnej. W pierwszym etapie prac uruchomiono komunikację na głównych liniach kolejowych oraz tymczasowo odbudowano ważniejsze szlaki drogowe i mosty. W 1950 r. sieć dróg o nawierzchni utwardzonej przekroczyła stan z roku 1939 i wynosiła 4075 km.

Następnie rozpoczęto systematyczną odbudowę i modernizację całej sieci komunikacyjnej. Szczególne osiągnięcia zanotowano na odcinku budowy wszelkiego typu dróg. W okresie 1946–64 wybudowano około 1800 km nowych dróg i 18 000 mb mostów.

W 1970 r. na ogólną ilość 7263 km dróg państwowych i lokalnych nawierzchnię ulepszoną posiadało 3627 km.

Stan linii kolejowych wynosi 911 km, w tym kolejki wąskotorowe 46 km (bez kolejek leśnych w Bieszczadach). W okresie powojennym wybudowano nową linię kolejową Rzeszów — Kolbuszowa — Nowa Dęba.

Poważnym przedsięwzięciem była elektryfikacja głównej magistrali kolejowej Kraków — Medyka.

Oświata, życie kulturalne, ochrona zdrowia

Od dziesiątków lat obszary tzw. Polski „B” słynęły nie tylko z nędzy i bezrobocia, ale również z wielkiego zacofania. W warunkach władzy sanacyjnej analfabetyzm był na obecnej Rzeszowszczyźnie zjawiskiem niemal powszechnym. W roku szkolnym 1938/39 tylko około 37% ogółu dzieci ukończyło naukę w siedmioklasowych szkołach podstawowych, a ponad 10% dzieci pozostawało całkowicie

poza szkołą. W roku 1939 było tu 1420 szkół podstawowych, 89 szkół licealnych i zawodowych oraz 4000 nauczycieli.

W okresie wojny całkowitemu zniszczeniu uległy 123 szkoły a prawie wszystkie pozostałe były w poważnym stopniu zniszczone lub zdemolowane. Spuścizną wiekowego zacofania było ponad 100000 analfabetów.

Obecnie mamy w województwie prawie 1700 szkół podstawowych, ponad 580 szkół zawodowych, około 200 szkół zawodowych technicznych i ogólnokształcących typu średniego. Do wszystkich typów szkół uczęszcza ponad 420000 dzieci i młodzieży.

Od kilku lat na terenie Rzeszowa istnieją wyższe uczelnie — Wyższa Szkoła Inżynierska, Wyższa Szkoła Pedagogiczna i filia Uniwersytetu Marii Curie–Sklodowskiej w Lublinie, posiadające łącznie ponad 4800 studentów. W oparciu o wymienione uczelnie tworzy się tu nowe środowisko naukowe.

W okresie 1945–69 na Rzeszowszczyźnie wybudowano lub rozbudowano ponad 960 szkół podstawowych oraz 220 szkół średnich i zawodowych, w tym 102 szkoły–pomniki Tysiąclecia.

Podobnie jak w szkolnictwie znaczny postęp nastąpił w dziedzinie kultury: 220 kin, 23 domy kultury, 420 bibliotek oraz ponad 1000 placówek kulturalno–oświatowych w środowisku wiejskim. Na wsi żywą działalność rozwijają liczne regionalne zespoły ludowe.

Poważny wkład w pomnożenie dorobku kulturalnego Rzeszowszczyzny wniosły powstałe po wyzwoleniu: Państwowy Teatr im. Wandy Siemaszkowej w Rzeszowie, Państwowa Filharmonia im. Artura Malawskiego. Wojewódzki Dom Kultury i inne. Rozwija działalność prasa, radio i telewizja. Nieprzerwanie od 1949 r. ukazuje się popularny dziennik „Nowiny Rzeszowskie” — organ Komitetu Wojewódzkiego PZPR. Wydawane jest także kilka czasopism regionalnych i problemowych, a w większych zakładach pracy gazety fabryczne.

W dziedzinie ochrony zdrowia wybudowano kilkanaście dużych szpitali. m. in. w Sanoku, Rzeszowie, Stalowej Woli. Obecnie w województwie jest ich 25. Poważnie rozbudowano sieć lecznictwa otwartego, które posiada ponad 550 obiektów. Personel służby zdrowia składa się z około 1550 lekarzy, ponad 450 farmaceutów i blisko 4500 pielęgniarek.

Sport i turystyka

Zaczątki życia sportowego na ziemi rzeszowskiej sięgają 2 połowy XIX w. W tym czasie, na terenie ówczesnej Galicji powstawały żywiłowo pierwsze ogniwa późniejszego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”. Organizacje sportowe w dzisiejszym tego słowa znaczeniu zaczęły się organizować już w początkach naszego stulecia. W 1905 r. założono klub sportowy „Resovia” w Rzeszowie.

Prawdziwy rozwój sportu na Rzeszowszczyźnie rozpoczął się po wyzwoleniu. Już jesienią 1944 r. reaktywowały swą działalność i rozpoczęły rozgrywki przedwojenne kluby sportowe, w oparciu o zakłady pracy zaczęły powstawać kluby robotnicze, a na wsi ludowe zespoły sportowe.

Od tego czasu systematycznie wzrasta ilość klubów i sekcji sportowych, coraz więcej ludzi uprawia czynnie sport, podnosi się poziom wyszkolenia sportowego, poprawia się stan obiektów sportowych. Wysoką pozycję zdobywa sobie na Rzeszowszczyźnie ruch spartakiadowy, który zaczęto rozwijać w 1960 r. dla uczczenia obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego.

W 1964 r. woj. rzeszowskie zajęło pierwsze miejsce w ogólnopolskim współzawodnictwie spartakiadowym zdobywając puchar Prezesa Rady Ministrów.

Najbardziej wszechstronną i na wysokim poziomie postawiono działalność sportową prowadzą kluby: ZKS „Stal” w Rzeszowie, CWKS „Resovia” w Rzeszowie, FKS „Stal” w Mielcu, KS „Wisłoka” w Dębicy, MZKS „Karpaty” w Krośnie, ZKS „Siarka” w Tarnobrzegu oraz KS „Polna” i „Polonia” w Przemyślu.

Do najpopularniejszych dyscyplin sportowych należą: piłka nożna, siatkówka, lekka atletyka, koszykówka, piłka ręczna i boks, wysoką pozycję w skali krajowej zdobyły także łucznictwo, zapasy, judo i tenis stołowy.

Bazę dla uprawiania sportu i rekreacji stanowi około 2100 obiektów sportowych. W liczbie tej znajduje się 95 stadionów i dużych boisk, 19 pływalni i basenów, 4 hale sportowe i ponad 300 sal gim-

nastycznych. Okazałe zespoły obiektów sportowych wybudowanych w ostatnich latach znajdują się m. in. w Rzeszowie, Stalowej Woli, Mielcu, Przemyśle, Tarnobrzegu i Jarosławiu.

Zorganizowane formy działalności turystycznej na ziemi rzeszowskiej datują się od roku 1924, kiedy to w Jarosławiu powstał jako pierwszy na tym terenie oddział Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego. Turystyka lat międzywojennych nie była tania, stąd też miała stosunkowo mały zasięg społeczny i elitarny charakter.

W 1953 r. rozpoczęło działalność PTTK, które obecnie posiada na terenie województwa 26 oddziałów powiatowych i zakładowych, ponad 390 kół i 18000 członków oraz dysponuje liczbą ponad 500 przewodników i poważnie rozbudowaną bazą noclegowa.

Działalność turystyczną prowadzą organizacje związkowe i młodzieżowe, Ludowe Zespoły Sportowe, Rzeszowskie Towarzystwo Krzewienia Kultury Fizycznej oraz specjalistyczne placówki obsługi ruchu turystycznego.

Ruch turystyczny na Rzeszowszczyźnie obejmuje ponad 1,5 mln osób rocznie, w tym około 50% to ruch turystyczny przyjezdny. Jedną z najpopularniejszych form turystyki rozwijanej i inicjowanej głównie poprzez PTTK są liczne rajdy i zloty cieszące się wśród turystów znaczną popularnością. Do najbardziej znanych i tradycyjnych imprez tego typu należą: Rajd Przyjaźni w Bieszczadach, zloty do Dukli, Przemyśla i Jabłonek, spływ Sanem, rajdy drogowców, służby zdrowia i inne.

Dla obsługi ruchu turystycznego na ziemi rzeszowskiej istnieje jeszcze niedostateczna baza turystyczna. Dysponuje ona około 1030 obiektami (ponad 52000 miejsc noclegowych). Okazałe przedstawia się ośrodek turystyczny WOSTiW „Bieszczady” nad zalewem w Solinie.

W pobliżu Soliny w Polańczyku buduje się duże osiedle turystyczno-wypoczynkowe. Czynne są nowe hotele w Rzeszowie, Brzozowie, Jarosławiu, Ustrzykach Dolnych i Mielcu, motele w Lesku i Krośnie oraz dom turysty w Sanoku, powstało szereg obiektów turystyczno-wypoczynkowych zakładów pracy, m. in. w Kamionce, Babicach, Myczkowcach, Wapiennem, Kremnej i Ulanowie. Rozbudowie uległy cieszące się od lat dużym powodzeniem uzdrowiska Iwonicz, Rymanów, Wysowa i Horyniec.